

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

«ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
« 01 » червня 2022 року

УДК 316.613.434-053.6

КОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Кваліфікаційна робота бакалавра
за освітньою програмою «Психологія»
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 - Соціальні та поведінкові науки
спеціальність 053 «Психологія»

Виконала:
студентка 4663 групи
ОВЧИННІКОВА Валерія Андріївна

Науковий керівник:
викладач кафедри психології
МОІССЄВА Інна Василівна

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Медичний інститут
Кафедра психології

Освітній рівень – бакалавр
Галузь знань: 05 – Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність: 053 «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
завідувачка кафедри психології
_____ Ірина ЛИСЕНКОВА
«03» червня 2022 року

ЗАВДАННЯ
НА ВИКОНАННЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ БАКАЛАВРА

Студентці **ОВЧИННИКОВІЙ Валерії Андріївні**

1. Тема роботи: «Корекція агресивної поведінки підлітків» затверджена наказом ЧНУ імені Петра Могили № 307 від «17» листопада 2021 року.

2. Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

3. Предмет дослідження – процес корекції агресивної поведінки підлітків.

1. Завдання дослідження:

1) теоретично обґрунтувати проблему корекції агресивної поведінки підлітків.

2) виявити рівень агресивної поведінки підлітків.

3) дослідити зв'язок між маскуліністю та фізичною агресією.

4) проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи з корекції агресивної поведінки підлітків.

5) Розробити та апробувати комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків.

Науковий керівник роботи.

ППП та посада керівника	Завдання видано (дата, підпис)	Завдання виконано (дата, підпис)
МОІССЄВА Інна Василівна викладач кафедри психології	25 вересня 2021 року _____	25 травня 2022 року _____

1. КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи бакалавра (КРБ)	Строк виконання етапів роботи
1	Погодження керівником змісту КРБ	11 жовтня 2021 р.
2	Пошук, добір та опрацювання літературних джерел з проблематики дослідження	30 листопада 2021 р.
3	Робота над підготовкою тексту КРБ	
3.1	Розділ 1 Теоретичний аспект дослідження особливостей дітей підліткового віку	20 грудня 2021 р.
3.2	Розділ 2 Емпіричне дослідження корекції агресивної поведінки підлітків	25 квітня 2022 р.
4	Висновки	16 травня 2022 р.
5	Захист КРБ на кафедрі (попередній захист)	01 червня 2022р.
6	Захист КРБ перед Екзаменаційною комісією	23 червня 2022 р.

Студентка

_____

Валерія ОВЧИННІКОВА

Науковий керівник

_____

Інна МОІССЄВА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	7
1.1 Сутність та причини агресії та агресивної поведінки, психологічна характеристика особливостей підліткового віку.....	7
1.2 Причини прояву агресивної поведінки та гендерні особливості особистісного розвитку у підлітковому віці.....	16
1.3 Особливості, форми та методи корекції агресивної поведінки підлітків.....	27
Висновки до першого розділу	38
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	41
2.1 Організація та проведення емпіричного дослідження	41
2.2 Аналіз та інтерпретація отриманих результаті	54
2.3 Практичні рекомендації щодо зниження агресивної поведінки підлітків.....	65
Висновки до другого розділу	74
ВИСНОВКИ	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що сучасний підліток живе у складному в своїх тенденціях соціалізації світі. Агресивність формується у більшості випадів в процесі ранньої соціалізації у дитячому та підлітковому віці. Напружена, нестійка ситуація, яка склалася у наш час зумовлює зростання різних відхилень у особистісному розвитку та поведінці дітей.

Для більшості дітей типові ті чи інші форми агресії. Однак добре відомо, що у певній категорії дитинства агресія як постійна форма поведінки не тільки зберігається, а й розвивається, роблячи її постійною рисою характеру людини. В результаті знижується виробничий потенціал підлітка, знижується його здатність спілкуватися на високому рівні, погіршується його особистісний розвиток. Агресивний підліток завдає багато проблем не тільки іншим, але і собі.

В останні роки значно піднявся науковий інтерес до проблеми підліткової агресії. У зарубіжній психології проблему агресії вивчали Роберт Берн, Краусс Лоуренс, Дебора Річардсон, Зігмунд Фрейд, Еріх Фромм та інші. У західній психології предмет агресії та агресивності постійно знаходиться у полі зору вчених та практиків. Існує більша кількість теоретичних понять, що пояснюють ці явища, чисельні експериментальні дослідження, а також безліч психотерапевтичних шкіл, які стикаються з проблемою агресивної поведінки в підлітковому віці.

Напруження агресивності постає, коли дитина переходить до підліткового віку. Особливо проблема агресивності стосується підлітків, оскільки вони найбільш вразливі у контексті поставленої теми.

На фоні всього цього, зміни мікросфери, перш за все якісної, супроводжуються й у сім'ї. Вона перестає виконувати ряд найважливіших функцій, таких як, захищеність, почуття психологічного комфорту. Це

призводить до морального та фізичного виснаження, стресів та депресій. Часу на виховання дітей у батьків катастрофічно не вистачає, нерідко багато хто поводить з дітьми жорстоко через проблеми на роботі, у особистому житті. В результаті підліток стає грубим, агресивним.

З кожним днем зростає кількість дітей та підлітків з агресивною поведінкою. Зростає молодіжна та підліткова злочинність, при цьому збільшується число злочинів проти особи. Почастішали підліткові бійки, часто втручалися дівчата. Це викликано несприятливими факторами: криза батьківства, погіршення соціальних умов життя, занедбаність, а іноді і байдужість у школах неврологічного та психічного стану дитини, збільшення патологічних пологів, які залишають наслідки у вигляді ураження головного мозку. У цьому віці відбувається перехід від дитинства до дорослості, що призводить до підліткової кризи, яка може проявлятися як агресія – поведінка, яка може заподіяти фізичну чи психологічну шкоду комусь чи чомусь.

Уточнено, що стать – це біологічна ознака людини, а гендер - соціально-психологічна. За гендерними стереотипами, агресивна поведінка для жінки недопустима. Реакція оточуючих на агресивність чоловіка є більш лояльною. Для маскулінного типу виявлення агресивності є природним.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати і практичним шляхом перевірити ефективність програми психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків.

Завдання дослідження:

1. Теоретично обґрунтувати проблему корекції агресивної поведінки підлітків.
2. Виявити рівень агресивної поведінки підлітків.
3. Дослідити зв'язок між маскуліністю та фізичною агресією.

4. Проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи з корекції агресивної поведінки підлітків.

5. Розробити та апробувати комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків.

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження: процес корекції агресивної поведінки підлітків.

Методи дослідження: У роботі для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження були застосовані теоретичні методи: системно-структурний метод; метод теоретичного аналізу й узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження; метод порівняльного аналізу та узагальнення даних; емпіричні методи: метод наукового спостереження; метод психодіагностичного обстеження; методи психологічної корекції; метод констатувального та формувального експерименту; метод аналізу продуктів діяльності.

Експериментальна база дослідження. Об'єктом дослідницько-експериментальної роботи були обрані учні 9 класу загальноосвітньої школи №3 у м. Миколаїв. Загальна кількість випробовуваних склала 32 особи. З них 22 дівчат та 10 хлопців.

Теоретична та практична значущість. Дана робота олягає у тому, що комплекс методик з визначення особистісних характеристик, які виступають корелятами прояву агресії у підлітків, може бути використаним практичними психологами, дослідниками при вивченні цих феноменів у підлітковому віці. Можливе застосування вчителями та психологами системи освіти апробованої авторської програми психокорекційних заходів і методичних рекомендацій щодо зниження інтенсивності проявів агресії у підлітковому віці. Виявлені дані про психологічні особливості даного явища можуть бути використані у лекційних курсах з вікової та

педагогічної психології, психодіагностики, психокорекції викладачами педвузів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та науково-практичні висновки обговорювалися і отримали схвалення на науково-практичних конференціях, семінарах; на засіданнях кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Публікації. Головний зміст та результати роботи зображено у тезах:

1. Овчиннікова В.А. Корекція агресивної поведінки підлітків/ Овчиннікова В.А. // Тези доповідей XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ – 2021: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: Глобальний, національний та регіональний аспекти» (8-12 листопада 2021 р.). – Миколаїв: ЧНУ ім. П. Могили, 2021. С. 80-82.

2. Овчиннікова В.А. Психологічні аспекти агресивної поведінки підлітків/ Овчиннікова В.А. //Тези доповідей III Міжнародній студентській конференції «Молодь і науковий прогрес у соціально-економічному та освітньому просторі суспільства»(11-12 листопада 2021 р.)–Кам'янець-Подільський :НРЗВО Кам'янець-Подільський державний інститут, 2021. С.326

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, список використаних джерел включає найменувань українських та зарубіжних авторів. Основний зміст бакалаврської роботи викладено на 73 сторінках комп'ютерного набору, містить 3 таблиці і 7 рисунків. Повний обсяг роботи – 84 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ

1.1 Сутність та причини агресії та агресивної поведінки, психологічна характеристика особливостей підліткового віку

Перед розкриттям цієї теми, відносно агресивної поведінки підлітків, треба розкрити поняття агресії, агресивності взагалі. Відмітимо, що на побутовому рівні під агресією розуміється: « Форма поведінки націленого на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного звернення», а «агресивний» як наступально-загарбний; ворожий, що викликає; здійснює шкідливу дію [15].

Проблеми агресивної поведінки підлітків є надзвичайно важкими в сучасному суспільстві. Зростання агресії та поширення насильства хвилює батьків і вчителів. Також, діти мають інтерес до відео та комп'ютерних ігор агресивного змісту.

У психології та педагогіці накопичений великий досвід дослідження агресивної поведінки молоді та підлітків. Різні підходи в цій області розробляються як зарубіжними, так і вітчизняними вченими, що радять власні способи і методи корекції агресивної поведінки підлітків 14-16 років [11].

У перекладі з латинської мови «агресія» означає «напад», «приступ». Цей феномен пов'язують з негативними емоціями (гнівом), мотивами (прагненням нашкодити), установками (расовими упередженнями) і деструктивними діями.

Так, виділяють два основних види агресивної поведінки:

- конструктивну агресію (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятій формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки);

- деструктивну агресію (прямий прояв агресивності, пов'язаний із порушенням морально-етичних норм, що містить кримінальну поведінку з недостатнім урахуванням вимог реальності та зниженим емоційним самовладанням) [9].

Антонян Ю.М. припускає, що основою агресії є тривожність. Це властивість народжується в глибокому дитинстві як наслідок ексцесу емоційних зв'язків з матір'ю, тобто депривації. Тривожність виробляє охоронну поведінку. Тривожність формує знижену самооцінку, в індивіда різко знижується поріг сприйняття конфліктної ситуації як загрозової, розширюється діапазон ситуацій, збільшує інтенсивність і екстенсивність відповідної на уявну загрозу реакцію індивіда [22].

Друге бачення агресії, як акту ворожості і руйнування (поведінкова складова).

До прикладу, можна взяти:

Берон Р. і Річардсон Д. віддають таке визначення: агресія це будь-яка форма поведінки, націленого на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті. Іншими словами:

- агресія обов'язково має на увазі навмисне, цілеспрямоване заподіяння шкоди жертві;

- як агресія може розглядатися тільки така поведінка, яка передбачає заподіяння шкоди або шкоди живим організмам;

- жертва повинна мати мотивацію уникнення подібного поводження з собою [9].

Проблема агресивності підлітків полягає у не сформованості у дітей моральних норм, суспільних цінностей; недостатність довільності в

поведінці (зокрема навчальне навантаження, перевантаження домашніми справами, погані побутові умови); вседозволеність, наявність великої кількості вільного часу; агресія з боку інших людей; психосоматичні відхилення.

Агресія – це цілеспрямоване заподіяння фізичної шкоди. Агресивність – емоційна складова, яка може привести заподіяння якоїсь шкоди, а може і ні.

Тобто вона може проявлятися у вигляді емоційного сплеску (крики, сварки), і не факт, що щось трапилось.

Отже, під агресією зрозуміло, що особистісна риса, повстає під впливом соціально-психологічних чинників.

Агресія може здійснюватися з різних причин. Це можуть бути розчарування та стрес, загальний фізичний та психологічний стан.

Існують різні причини появи агресивного стану, тому є різні види агресії.

Агресія має такі види:

1. Фізична і вербальна

Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи або об'єкта; вербальна - вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст вербальних реакцій (загроза, прокляття, лайка);

2. Пряма або непряма

Пряма агресія безпосередньо спрямована на людину, непряма - дії, які обхідним шляхом направлені на інше обличчя (злісні плітки, жарти тощо), та дії, що характеризуються ненаправленістю і невпорядкованістю (вибухи люті, що проявляються в крикові, тупання ногами, биття кулаками по столу тощо);

3. Зовнішня агресія і аутоагресія

Зовнішня агресія спрямована на оточуючих, внутрішня - на себе: самозвинувачення, самоприниженні, нанесення собі тілесних ушкоджень аж до самогубства;

4. Захисна або провокуюча

Захисна - агресія у відповідь на чийсь агресивні (або здаються агресивними) дії. Провокуюча агресія - перше прояв агресії, "перша атака".

5. Здорова (обґрунтована) та необснрована (деструктивна)

Межі агресії (агресивності) буває важко визначити. Для кого-то агресивністю видається те, що інші назвуть просто енергійністю. Якщо агресія має підстави, виглядає привабливо і викликає симпатії, вона може отримати назву здорової агресивності.

6. Ворожа і інструментальна

Джерелом «ворожої» агресії є гнів, і її кінцева мета - завдати шкоди. Якщо ж заподіяння шкоди не самоціль, а лише засіб досягнення якоїсь іншої мети, то це «інструментальна» агресія.

Глибинно-психологічні підходи стверджують інстинктивний характер агресії. У цьому випадку агресія здається вродженою і невіддільною властивістю будь-якої людини.

Представники психоаналізу пов'язують агресію із проявом «інстинкт смерті» у людини.

К. Лоуренс вважає, що «агресія у людей є таким самим спонтанним інстинктом, як і вищих хребетних тварин». Крім того, у своїй роботі «Агресія», він зазначає, що у деяких тварин «агресивна» поведінка у своїх проявах практично не відрізняється від сексуальної поведінки [35].

Цільові підходи визначення агресії дають з погляду її функціональності. Таким чином, агресія розглядається як інструмент для успішного розвитку самоствердження, домінування, адаптації чи присвоєння життєво важливих ресурсів.

Е. Фромм досліджував злякисну агресію як інструмент домінування, виражений у прагненні «людини до абсолютного панування над іншою живою істотою». Іноді агресія розглядається як невід'ємна частина людського гомеостазу. Гомеостаз – це нормальний стан рівноваги органічних та інших процесів живої системи, і агресії, в даному випадку, є психічним інструментом саморегулювання [58].

Арнольд Басс пропонує кілька визначень агресії. «Агресія – реакція, внаслідок якої інший організм отримує больові стимули». «Агресія – це не властивість, а явище, реалізоване у конкретній поведінці, у конкретній дії – загроза чи шкода іншим» [6].

Агресія (агресивність) - це система соціально-психологічної якості, що формується в процесі соціалізації особистості та яка описується трьома факторами: суб'єктивними (внутрішньоособистісними, що характеризують психологічну діяльність агресора), об'єктивними (що характеризують ступінь руйнування об'єкта та

заподіяння йому шкоди) та соціально-нормативними, оціночними, такі як морально- етичні норми чи кримінальний кодекс [60].

Недиференційовані підходи, як правило, відображені у приватних психологічних теоріях і пояснюють суті агресії, визначаючи їх у вузько теоретичних рамках. Біхевіоризм розглядає агресію «як драйв», «природний рефлекс людини», «як наслідок фрустрації» чи форму відповіді на фізичний та психічний дискомфорт тощо.

Представники когнітивних теорій вважають, що «агресія – це результат навчання» [11]. Деякі дослідники вважають, що агресія чи це «тенденція наближення до об'єкта або віддалення від нього», або «внутрішня сила, яка дає людині можливість протистояти зовнішнім силам» [2].

Інтернаціоналізм розглядав агресію як наслідок об'єктивного конфлікту інтересів, несумісність цілей окремих осіб та соціальних груп.

Агресія – це форма деструктивного індивідуального біологічної чи соціальної поведінки.

Еріх Фромм виділяв такі форми агресії:

- ігрова агресія – використовується з метою демонстрації своєї спритності, вміння, а не з метою знищення.

- реактивна агресія – захист життя, свободи, гідності, а також власного чи чужого майна.

- архаїчна спрага крові.

- компенсаторна (злоякісна) агресія – жорстокість та деструктивність, насильство, що служить «імпотентній» людині як заміни продуктивного життя [58].

Згідно з Джорджем Саймоном, агресію можна розділити на відкриту та приховану. Останнє часто служить механізмом міжособистісних маніпуляцій. Люди, які характеризуються прихованою агресивною поведінкою завжди прагнуть наполягти на своєму, щоб підпорядкувати собі інших і контролювати ситуацію, але при цьому використовують прийоми, маскуючи їх агресивні наміри. Вони можуть виглядати ввічливими, привабливими, в той же час, залишаючись при цьому безпринципними, підступними та мстивими бійцями [50].

Незважаючи на велику кількість підходів, жоден з них не дає повного та вичерпного визначення агресії, відображаючи лише ту чи іншу грань даного явища.

Таким чином, було розглянуто поняття «агресія», «агресивна поведінка», де агресивна поведінка, агресія – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, завдає шкоди об'єктам нападу.

Ще однією важливою причиною виникнення агресії у підлітків можуть бути і різні соматичні захворювання.

Нажаль, агресія заразлива. Створюється замкнене коло: мене били мої батьки, і я буду бити свою дитину. Агресорами стають діти, які беруть участь у бійках, а також і жертви, які хочуть відімістити.

Дорослі повинні керуватися правилом: дитина повинна чітко розуміти, що за насилля слід очікувати негайного покарання. Тільки не фізичного! Це зупинить дитину від неправильних вчинків. А, якщо покарання буде фізичне, то воно принесе лише шкоду.

Правило друге: з агресивною дитиною не можна розмовляти на підвищених тонах, бо тоді тим самим ми «підключаємося» до її збудження і провокуємо підсилення агресивних імпульсів. Використання спокійної, плавної мови дозволяє дитині переключитися і слухати вас. Особливо важливо при цьому визнати право дитини гніватися і вивільняти свою енергію різними цивілізованими способами, не провокуючи інших людей.

Батьки агресивних дітей повинні приділяти їм більше уваги, зав'язати теплі, довірчі стосунки. Теплі, тісні стосунки з батьками (особливо з членом сім'ї такої ж статі, що і дитина) сприяє розвитку в неї гуманного ставлення до інших. Любов, піклування, увага від близьких дорослих є для дитини життєво важливими, бо це дає відчуття захищеності, створює емоційну стабільність.

Поради батькам агресивних дітей:

1. Встановити довірчі взаємини з дитиною; будьте чесними і послідовними; поважайте особистість дитини; слідкуйте за своєю поведінкою – чи не даєте ви неправильний приклад своєю поведінкою; встановіть у своїй сім'ї єдині вимоги до дитини.

2. Коли ви вже можете нормально спілкувати з дитиною, то намагайтеся залучити її до такої діяльності, яка б зменшувала її внутрішнє напруження і тривожність (різноманітні заняття спортом, танці, посильна фізична праця, прогулянки, рухливі ігри, тобто все, що пов'язане з

фізичним навантаженням). Намагайтеся направити фізичну силу дитини в правильне русло.

3. Постійно спостерігайте за поведінкою своєї дитини, якщо вона схильна до агресивних дій, ви навчитеся попереджати можливі конфлікти.

4. Для агресивної дитини неприйнятні прояви поведінки майже завжди є бажанням справити враження на оточуючих. В той же час у такої дитини не вистачає знань про те, як її сприймають інші. Тож коли дитина заспокоїлася, зверніть її увагу на те, як вона виглядала з боку в момент агресії.

5. Проводьте з дитиною бесіди про те, як можна поступити по іншому в тій чи іншій ситуації. Аналізуйте переглянутий фільм, чи прочитане оповідання, запитуйте «А як би ти вчинив в такій ситуації?», «А як можна правильно вчинити?».

6. Розділяйте оцінку поведінки дитини та оцінку її особистості: «Я не вважаю тебе поганим, але твій вчинок – неправильний».

7. Не звертайте на дії дитини, коли вона хоче вами маніпулювати.

Таким чином, було розглянуто поняття «агресія», «агресивна поведінка», де агресивна поведінка, агресія – це мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам співіснування людей, завдає шкоди об'єктам нападу.

Було розглянуто основні види агресії: фізична агресія (напад), вербальна агресія, пряма агресія, непряма агресія, інструментальна агресія, ворожа агресія, аутоагресія, а також різні підходи визначення даного феномена.

Відповідно до результатів дослідження, людина за своє життя проходить декілька етапів розвитку, кожному з них притаманні свої характеристики та особливості протікання.

Так Данило Борисович Ельконін виділив шість стадій психічного розвитку:

- 1) Вік немовляти;
- 2) Раннє дитинство;
- 3) Дошкільний вік;
- 4) Молодший шкільний вік;
- 5) Підлітковий;
- 6) Юнацький вік.

Змістом підліткового віку є перехід від дитинства до дорослості, тому вікові прояви підлітка спрямовані на доросле життя. Як правило, дорослі не реагують на прагнення підлітків до нових форм взаємин з оточуючими і це спричиняє появу підліткової кризи. Виділяють зовнішні та внутрішні передумови її появи.

До зовнішніх належать:

- зміна характеру навчальної діяльності;
- відсутність єдиних вимог: через зміну оточення та появу різних поглядів на життя, у підлітка формується власна позиція, він відходить від впливу дорослих;
- ідентифікація себе учасником суспільно-трудової діяльності, через появу практики в школі;
- нові обов'язки у сім'ї – відповідальність;
- зміна статусу дитини у родині.

Внутрішніми психологічними передумовами є проблема інтересів. Інтереси називають домінантами. Їх диференціацію подаємо нижче.

1. Егоцентрична домінанта – підліток проявляє інтерес до своєї особистості.
2. Домінанта мети – спрямованість на довгострокові цілі, оскільки вони є більш привабливими, ніж сьогодення.
3. Домінанта зусиль – інтерес до вольового напруження, який проявляється у бунтах, протестах, упертості.

4. Домінанта романтики – інтерес до того, з чим раніше не стикався підліток.

Через зміну провідних переживань дитини в критичні періоди її розвитку саму перебудову системи переживань прийнято вважати критерієм кризи психічного розвитку. Пропонуємо опис симптомів цієї кризи.

1. Зниження продуктивності навчальної діяльності. Характерним для цього періоду є погіршення навчання та зниження успішності. Регрес у навчанні можна побачити під час виконання творчих завдань, натомість здатність до виконання механічних завдань залишається. Це зумовлене тим, що тип мислення змінюється з конкретного до логічного.

2. Негативізм. Підліток робить все для того, щоб відштовхнути від себе людей, таким чином самоізолюється.

3. Дисгармонія в системі взаємин.

4. Конфліктність, агресивність.

5. Невмотивоване протистояння дорослим.

6. Надія на невизначене світле майбутнє.

7. Удавана сміливість перед незалежністю та негативними якостями.

Як зазначає у своїх роботах Л.С. Виготський, підлітки не обов'язково можуть мати негативну поведінку під час кризи, він виділяє три можливі варіанти. У першому негативізм виражений у всіх сферах життя, він триває від кількох тижнів до доволі довгої самоізолюваності від близьких. Це трапляється у 20 % підлітків. Другий варіант протікання кризи характеризується демонстрацією негативізму лише в окремих життєвих ситуаціях, у відповідь на негативний вплив з боку інших, це буває у 60% відсотків випадків. Для третього варіанту характерне те, що негативізм у поведінці взагалі відсутній.

У підлітковому віці внаслідок переходу на новий віковий етап, емоційної нестабільності та соціальної незрілості у підлітків можуть

формуватися акцентуації характеру. Акцентуація характеру – це крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру, як правило, виражені більше. Це допомагає підліткам захистити себе від психологічного впливу та зберігати психологічну стійкість.

1.2 Причини прояву агресивної поведінки та гендерні особливості особистісного розвитку у підлітковому віці

Число підлітків з агресивною поведінкою, що виявляється в порушенні громадського порядку, хуліганством, вандалізмом, алкоголізмом, наркоманії, тощо, з кожним роком наростає. Зріст агресивності серед молоді пов'язано, насамперед, із загальною соціальною напруженістю і дисбалансом усього суспільства.

Агресивна поведінка проявляється в людині під впливом її індивідуальних особливостей. У виникненні агресії беруть участь такі фактори, як вік, індивідуальні особливості і зовнішні фізичні і соціальні умови. Але вирішальна роль у формуванні агресивної поведінки індивіда, на думку більшості дослідників цього питання, відводиться його соціальному середовищу.

Старший підлітковий вік є одним із непростих етапів розвитку людини. Він включає період розвитку дітей віком від 14 до 16 років, що відповідає віку учнів 9-11 класів середньої школи. Це вік статевого дозрівання, показники якого визначають межі підліткового періоду [45, с. 125].

Старшокласників продовжують хвилювати проблеми успадковані із підліткового віку – це відстоювання права на самостійність, проблеми взаємин у соціумі, оцінки успішності. Але соціальне та особистісне самовизначення вже має чітку орієнтацію на визначення вільного місця у

світі дорослих. Старший підліток змушений не тільки формулювати собі свої цінності, а й здійснювати їх практичну реалізацію у життя [17, с.25].

Зв'язок між пізнавальними та навчальними інтересами стає стабільним та міцним. З'являється велика розбірливість при виборі навчальних предметів та одночасно – інтерес до рішення до з'ясування світоглядної та моральної цінності загальних пізнавальних проблем [33, с. 61].

Підлітку подобається мислити, розуміти, досліджувати, проникати в сутність явища, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, робити самостійні відкриття. При цьому для нього однаково мають значення і зміст, і процес, і способи, і прийоми оволодіння знаннями. Незадоволення пізнавальної потреби викликає зниження загального інтересу до навчання, школа перестає бути для учня центром його духовного життя. Набуття знань для частини підлітків стає суб'єктивним необхідним та важливим для сьогодення та підготовки до майбутнього [27, с. 75].

У старших школярів формується особливе ставлення до навколишнього світу та до себе. Збільшується обсяг знань, розширюється світогляд, з'являються нові інтереси. Старші підлітки люблять мріяти. У мріях вони програють різні варіанти свого майбутнього життя [24, с. 57].

Поява агресивної поведінки у старших підлітків виявляється для його рідних, знайомих, однокласників та інших свідків зовсім несподіваним, нічим незрозумілим. Вивчаючи особливості агресивної поведінки підлітків не можна не враховувати гендерні відмінності. Вважається, що хлопчики агресивніші, ніж дівчатка, але насправді в дійсності це не так. Просто хлопчача агресія проявляється більш відкрито, без страху покарання, а дівчатка прагнуть приховати своє невдоволення побоюючись осудів із боку. Хлопчикам-підліткам властиво, навіть, схвалювати усілякі прояви фізичної агресії та звинувачувати їхню жертву. У дівчаток ж непряма агресія має наростаючий характер [55, с. 156].

Агресивні підлітки мають деякі особливості. Це такі риси, як примітивність, відсутність і мінливість захоплень, вузький кругозір, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність наслідування. Вони характеризуються емоційною грубістю, гнівом, як проти однолітків, так і проти оточуючих дорослих. У таких підлітків спостерігається або максимально позитивна, або максимально негативна самооцінка, переважання захисних механізмів з інших механізмів, регулюючими поведінку [25, з.85-89].

Говорячи про прояви агресії у підлітковому віці, необхідно враховувати, що підліток зростає у сім'ї, а сім'я майже завжди є основним фактором соціалізації, а також основним джерелом живих прикладів агресивної поведінки більшості дітей [58, з. 41].

На формування агресії у підлітків впливає те, як вони взаємодіють з батьками, братами та сестрами, а також правила поведінки у сім'ї. Діти, які постійно сваряться і сперечаються між батьками у своїх сім'ях, частіше поведуться агресивно. Підлітки також дізнаються про агресію зі спілкування зі своїми однолітками. Вони вчаться поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників). Проте ті, хто дуже агресивні, найімовірніше будуть відкинуті більшістю у класі. З іншого боку, ці агресивні діти можуть знайти друзів серед інших агресивних однолітків [13, с. 94].

Численні дослідження показали, що для сімей, з яких виходять агресивні діти, характерні особливі взаємини між членами сім'ї. Діти схильні відтворювати ті види взаємин, які «практикують» їхні батьки стосовно один одного. Підлітки для з'ясування стосунків із братами та сестрами, повторюють способи вирішення конфліктів своїх батьків. «Також достовірно встановлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не лише підвищує агресивність його поведінки у відносинах з однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства у більш зрілому віці,

перетворюючи фізичну агресію на життєвий стиль особистості» [61, с. 62-67].

Е. Фромм підтверджує значення сім'ї у формуванні особистості підлітка. «Сім'я – це свого роду «психологічний посередник» суспільства, тому в процесі адаптації у сім'ї дитина формує характер, який потім стане основою його адаптації до суспільства та вирішення різних соціальних проблем» [68, с.60].

Причини, які провокують агресивну поведінку, мають під собою цілком реальний ґрунт, і знати про це надзвичайно важливо. Адже ігноруючи їх навряд чи можна впоратись з проявами агресії. Існує декілька причин прояву агресії, які ми і розглянемо.

Сімейні:

- порушення емоційного контакту між батьками і дітьми;
- надмірна батьківська толерантність до агресивної поведінки дітей;
- прояви агресивної поведінки батьків між собою, щодо дітей та інших людей;
- суворі фізичні покарання дітей;
- відсутність тепла, розуміння у відносинах із дитиною;
- надмірна свобода або надмірний контроль у ставленні до дітей;
- непослідовність виховних впливів на дитину;
- соціальне розшарування у суспільстві;
- соціальне сирітство;
- нездатність сім'ї адаптуватись до стресів та соціальних негараздів;
- нездатність сім'ї витримати випробування владою та грошима.

Особистісні:

- нестійкість емоційного стану, збудливість, подразливість, депресивність, тривожність, скутість, невпевненість у собі;
- генетична спадковість;
- фрустрації;

- низьке почуття власної значущості, низька самооцінка;
- фізіологічні особливості організму у підлітковому віці;
- невміння контролювати сильні прояви негативних почуттів (злість, образи);

- категоричність суджень і юнацький максималізм, надмірна критичність;

- несумісність особистості з кризовим соціумом.

Медіа-причини:

- популяризація моди на твердість, силу, агресію;
- жорстокі комп'ютерні ігри;
- сприйняття соціального напруження та суспільного невдоволення;
- пропаганда гультяйства, цинізму, сексуальної розбещеності, насильства;

- навіювання почуття «нормальності» проявів насильства;

- віртуальне сприйняття дійсності.

Причини проявів агресії, вкорінені в учнівському середовищі:

- обмежена можливість вийти із групової праці, брак умов для творчості;

- обмежена рухливість;

- великі навчальні навантаження, що провокують втому і роздратування;

- відсутність зміни видів діяльності;

- велика кількість явних і неявних заборон;

- негативний вплив референтних груп і неформальних лідерів.

Педагогічні причини:

- неконструктивне розв'язання ситуації педагогом;

- лихослів'я викладачів;

- приниження учня, постійна критика, висміювання; недооцінка досягнень учня, необ'єктивне оцінювання;

- невміння вчителя контролювати сильні почуття та емоції;
- навішування ярликів і стереотипне сприймання учня;
- невдоволеність викладача своїм статусом, низьким матеріальним становищем, потенційна заздрість до успішніших дітей.

«Властиве багатьом старшокласникам перебільшення власної унікальності з віком зазвичай минає, але аж ніяк не ціною послаблення індивідуального початку. Навпаки, чим старша і більш розвинена людина, тим більше вона знаходить відмінностей між собою та «усередненим» однолітком. Звідси – напружена потреба у психологічній інтимності, яка була б одночасно саморозкриттям та проникненням у внутрішній світ іншого. Усвідомлення своєї несхожості на інших історично та логічно передуює розумінню свого глибокого внутрішнього зв'язку та єдності з оточуючими людьми» [с. 242].

Американські вчені Медник та Мойлер віддають пріоритет таким факторам. Вони стверджують, що гени відіграють вирішальну роль у формуванні агресивної поведінки.

Підтверджуючи цей факт, було вивчено ступінь наслідування дітьми рис своїх біологічних та прийомних батьків. Якщо прийомна дитина більше схожий на своїх біологічних батьків, то це явище можна розглядати з погляду біологічних детермінантів. Більша подібність між дитиною та її прийомними батьками є доказом впливу суспільства та навколишнього середовища (наприклад, навчання). Автори цієї теорії вивчили судові справи батьків (усиновителів та неусиновлювачів) та їх синів і дійшли до висновку, що хлопчики з засудженими біологічними батьками, зазвичай, засуджуються порушенням закону.

Поява агресивної поведінки пов'язана з безліччю чинників, таких як вік, індивідуальні риси особистості, зовнішні, фізичні та соціальні умови. Але найважливішу роль у формуванні агресивної поведінки людини, на

думку більшості дослідників агресивної поведінки, грає її безпосереднє соціальне оточення.

Щодо старших підлітків В.С. Журавльов, виділяє інші фактори [19, с. 109]:

- ендокринний вибух, різке наростання статевих гормонів, головним чином тестостерону у хлопчиків, що сприяє зростанню агресивної поведінки;

- органічне ураження головного мозку – травми, менінгіти;

- відношення соціуму та дорослих (школи, батьків).

Таким чином, агресивна поведінка у підлітків проявляється в емоційній нестійкості та чутливості; сором'язливості та агресивності; напруженості та конфліктних відносинах з оточуючими; схильності до крайніх міркувань та оцінок; бідності ціннісних орієнтацій; примітивності, відсутність захоплень, духовних запитів, вузькості та нестійкості інтересів (у тому числі пізнавальних); низький рівень інтелектуального розвитку; підвищеної навіюваності, наслідуваності, нерозвиненості моральних уявлень; емоційної грубості, озлобленості; крайньої самооцінки, підвищеної тривожності, страх перед соціальними контактами; невмінні знаходити вихід із важких ситуацій; переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку.

Сучасна психологія дуже інтенсивно розвивається і багато уваги приділяється гендерним питанням. Як нам відомо, гендер – це соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої визначаються поняття «чоловік» та «жінка». Не можна ототожнювати два поняття, такі як «гендер» і «стать», тому що не завжди гендер збігається з біологічною статтю.

Існує таке поняття як гендерна ідентичність – усвідомлення людиною себе як представника чи представниці статі, гендеру, відчуття свого

маскулінного, фемінного чи андрогінного тіла, усвідомлення того, що людина належить до чоловічої, жіночої або іншої статі.

У структурі гендерної ідентичності виділяють три аспекти:

- когнітивний (пізнавальний) – ототожнення себе з якоюсь статтю і опис себе за допомогою категорій мужності-жіночності;

- афективний (оцінний) – оцінка рис індивіда та рольової поведінки відповідно до прийнятих моделей маскуліності та фемінності;

- конативний (поведінковий) – позиціонування та самопрезентація себе представником гендерної групи, вирішення криз ідентичності шляхом вибору поведінки відповідно до особистісно значущих цілей і цінностей.

Також структуру гендера можна поділити на чотири основні групи характеристик: біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні норми і гендерна ідентичність.

Якщо брати під розгляд питання гендерних відмінностей у ставленні до агресії, то Р. Берон і Д. Річардсон, досліджуючи проблему гендерних відмінностей прояву агресії, зазначають, що жіноча стать, в порівнянні з чоловічою, вважає, що схильність до домінування у потенційних партнерів – це риса, якій вони віддають важливе місце, вона є для них привабливою. Чоловіки після того, як повели себе агресивно, зазвичай, перебувають у стані тривоги та відчують провину менше за жінок. Натомість представниці слабкої статі, навпаки, побоюються того, що агресія може зашкодити їм самим.

На думку Х. Хекхаузена, коли жінка проявляє агресію, вона швидше відчує почуття провини та страху, аніж чоловік. Таким чином, дівчата-підлітки, підвищивши голос або накричавши на когось близького, можуть розплакатися разом з тією людиною, на яку була спрямована агресія. Для жіночої статі агресивне поведіння під час стресової ситуації – це спосіб виразити емоційну напругу. Своєю чергою, чоловіки вважають, що агресія

є інструментом і беруть її за модель поведінки, завдяки якій можна отримати соціальну та матеріальну винагороду.

Беручи до уваги загальні психологічні характеристики підліткового віку, можна зазначити, що в цей період зазнає перебудови весь організм дитини, починається статеве дозрівання, активізується діяльність статевих та інших залоз внутрішньої секреції. Фізичний розвиток у хлопців досягає найвищого показника дозрівання у 15-17 років, у дівчат – у 13. Для нього є характерними перепади судинного і м'язового тону. На цьому етапі окремі частини тіла змінюються, тому підлітку потрібно звикнути до нового Я-образу.

Соціальна ситуація розвитку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загального органічного розвитку і соціального дозрівання.

Умови, які сприяють формуванню дорослості:

- акселерація фізичного і статевого дозрівання;
- інтенсивне спілкування з однолітками;
- рання самостійність, внаслідок зайнятості батьків;
- доступність різноманітної інформації.

У тринадцять років починається пубертатна криза, її причинами є зміна провідних переживань дитини, які пов'язані: зі статевими перебудовами; зі специфікою соціальної ситуації розвитку: з виховною позицією дорослого.

Об'єктивною метою підлітка у своїй поведінці є побудова нової форми поведінки, притаманної дорослим; суб'єктивною – перетворення в дорослого.

Симптоми кризи:

- зниження продуктивності навчальної діяльності;
- негативізм (проявляється у частих сварках, порушеннях дисципліни, внутрішніх переживаннях, прагненні до самостійності та ізоляції).

У підлітковому віці формуються новоутворення, центральним з яких є самосвідомість, для неї характерним є відчуття дорослості. Об'єктивно дорослість ще не наступила, а суб'єктивно вона проявляється в:

- емансипації від батьків;
- у новому ставленні до навчання;
- у романтичних стосунках з іншою статтю;
- у зовнішньому вигляді та манері одягатися.

Для того, щоб вирішити підліткову або пубертатну кризу, потрібно дотримуватися таких елементів у комунікації, як емоційна підтримка дорослих; складання умов для розширення сфери спілкування; усвідомлене обговорення взаємних прав і обов'язків.

Підлітки мають гіпертрофовану потребу в спілкуванні. Саме спілкування стає провідним мотивом, його тип змінюється на інтимно-особистісне, що впливає на зміст психічного розвитку особистості, це зумовлене функціями підліткових угруповань:

- виховна функція проявляється у впливі однолітків один на одного. Вона є поясненням до конформізму підлітків серед однолітків, недисциплінованості та правопорушень через невміння досягти бажаного статусу у значущих групах;

- інформативна – групи підлітків стають утримувачами специфічної інформації;

- функція емоційного контакту має забезпечити відчуття емоційної єдності, підтримки у різних ситуаціях.

Жан Піаже писав, що у віці від 11(12) до 14(15) років розгортається остання фундаментальна децентрація дитини. Формується нова можливість мислення дитини – складати поняття, це характеризує вищу форму інтелектуальної діяльності. Через те, що навчальний матеріал вимагає достатнього високого рівня розвитку психічних процесів і розвитку

мислення, підліток має починати думати теоретично, тому мислення на цьому етапі зазнає наступних змін:

- з'являється здатність висувати гіпотези та оперувати ними;
- виникає рефлексивне мислення, тобто керування і усвідомлення власних інтелектуальних операцій;
- підліток навчається абстрагуватися – мислення стає теоретичним;
- розвивається критичність мислення; інтелектуалізація процесів сприйняття.

У підлітковому віці основним механізмом запам'ятовування є розуміння матеріалу. Увага у підлітків стає більш стійкою та тривалою, внаслідок формування тим'яної ділянки кори великих півкуль.

Також в період пубертатного дозрівання змінюється механізм утворень образів уяви, з'являються імажинативні дії – створення та побудова у свідомості образів предметів, ситуацій, конструкцій, які не були сприйняті раніше[8].

Мовлення підлітка теж зазнає змін, воно стає більш контрольованим, зникають зайві слова, але у деяких ситуаціях підліток все ж таки може їх використовувати. Також змінюється самооцінка підлітків, вони починають адекватніше оцінювати свої розумові та особистісні особливості, яка згодом стає важливим мотивом поведінки. У цей період у людини активно формуються риси характеру та її становлення загалом.

1.3 Особливості, форми та методи корекції агресивної поведінки підлітків

Проблема агресивної поведінки підлітковому віці представляє науковий та практичний інтерес для багатьох дослідників (психологів, педагогів, соціологів). Проте спроби пояснити агресивні дії підлітків ускладнюються тим, що не тільки в повсякденній свідомості, але й у

професійних колах, а також у багатьох науково-теоретичних поняттях феномен агресивної поведінки отримує неоднозначні, досить суперечливі інтерпретації, що перешкоджають як його розумінню, так і можливості профілактики та психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки.

Агресивну поведінку підлітків потрібно коригувати та усувати. Тому існують різні форми та методи корекційної роботи із цими дітьми. Корекція є незвичайною формою психолого-педагогічної діяльності, спрямованою на створення найбільш відповідних умов оптимізації психічного розвитку дитини, надання їй особливої психологічної підтримки.

В даний час психологами використовуються різні способи усунення емоційно-особистісних розладів у дітей (ігротерапія, казкотерапія, арт-терапія, ізотерапія тощо.). Перелічені методи працюють досить успішно, якщо підходять психічним особливостям дитини, і також за наявності необхідних умов роботи [60, с.200].

Корекційна робота з підлітками має затяжний характер. Робота психолога насамперед полягає у терапевтичній консультаційній роботі. Тактика психотерапевтичного впливу будується залежно від природи агресії. В одному випадку варто ігнорувати агресивне поведінку та не фіксувати на ній увагу, в іншому – включити агресивну дію в контекст гри, у третьому – підключатися до ігрової ситуації, до розгортання або «розтягування» агресивних дій, в основі яких лежить страх, і досягти емоційно-позитивного вирішення проблеми [47].

Основні напрямки роботи з корекції агресії: формування здібностей, розпізнавати свої емоції та здатність вербалізувати їх; знизити рівень тривожності; підвищення самоповаги; навчання власного гніву прийнятним способом, відреагування негативною ситуації загалом; способи керувати своїм власним гнівом; вивчення конструктивного діалогу; видалення деструктивних елементів у поведінці; навчання навичок конструктивної

поведінки у проблемній ситуації; розвиток самоконтролю над своїми емоціями та поведінкою у проблемній ситуації [54].

Корекція, на думку Л.С. Мардахаєва, являє собою систему психолого-педагогічних заходів, спрямованих на виправлення (часткове або повне) процесу та результату соціального розвитку особистості, та її виховання в сім'ї, освітній установі, центрі дозвілля та ін. [31, с. 133].

Г.М. Коджаспірова дає таке визначення корекції - «Виправлення недоліків» [23, с. 146].

У педагогічному словнику зазначено, що корекція – це система педагогічних заходів, спрямованих на виправлення чи ослаблення недоліків психофізичного розвитку дітей [54].

Є.М. Скотарьова дає таке визначення психолого-педагогічної корекції: «...це форма спільної професійної діяльності педагога, психолога та батьків, заснована на системі психолого-педагогічних заходів щодо виправлення порушень соціального, педагогічного та психічного розвитку дитини, заснована на знанні вікових, соціокультурних та особистісних норм розвитку». Корекційна робота в цьому напрямку координує своє завдання щодо створення умов для повноцінного соціального розвитку кожної дитини у навчальному закладі та сім'ї »[51].

І.І. Мамайчук визначила принципи психолого-педагогічної корекції та корекційної роботи [30, с. 76]:

- принцип єдності корекції та розвитку – необхідність корекційної роботи приймається тільки на основі психолого-педагогічного аналізу внутрішніх та зовнішніх умов розвитку особистості дитини;

- принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини – координує вимогу відповідності ходу психічного та особистісного розвитку особистості нормативному розвитку, з одного боку, та визнання факту унікальності та неповторності конкретного шляху розвитку кожної особистості – з іншого;

- принцип «коригування зверху вниз» засобами створення зони найближчого розвитку дитини - по-перше, така форма корекції повинна мати характер активного формуючого впливу цілеспрямований вплив на виникнення та становлення новоутворень, що становлять сутнісні характеристики віку, по-друге, на відміну від корекції «знизу нагору», спрямованої на вправу та зміцнення вже наявних у людини функцій та здібностей, корекція «зверху вниз» носить випереджальний характер, і спрямована на формування тих здібностей, які становлять найближчу перспективу розвитку, визначаючи рівень розвитку особистості відповідно до очікувань та нормами цієї спільноти;

- принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих завдань – цілі та завдання будь-якої корекційно–розвивальної діяльності мають бути сформульовані у вигляді системи задач трьох

- рівнів: корекційного (виправлення відхилень, порушень розвитку, вирішення труднощів розвитку); профілактичного (попередження відхилень та труднощів у розвитку) та розвиваючого (оптимізація, стимулювання, збагачення змісту розвитку);

- принцип єдності діагностики та корекції – ефективна корекція може бути побудована лише на основі ретельного та всебічного вивчення, в той же час найточніші та ґрунтовніші діагностичні дані безглузді, якщо вони не підкріплюються продуманою системою психолого-педагогічних корекційних заходів;

- принцип пріоритетності корекції каузального типу, який спрямований на усунення або нівелювання самих причин, які є джерелом цих негативних явищ у розвитку особистості;

- діяльнісний принцип корекції - основним способом корекційно-розвивального впливу є організація активна діяльності дитини, під час реалізації якої створюються умови для її орієнтування у «важких»,

конфліктних ситуаціях, організується їх дозвіл та закладається необхідна основа для позитивних зрушень у розвитку особистості дитини;

- принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу стверджує необхідність використання всього арсеналу методів, технік та прийомів;

- принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у корекційній програмі – успіх психолого-педагогічної корекційної роботи з дитиною без співпраці з батьками або іншим значимим соціальним оточенням залежно від характеру труднощів розвитку виявляється або недостатньо високим, або абсолютно неможливим, повна реалізація цілей психолого-педагогічної корекції досягається лише через зміну життєвих відносин дитини з її найближчим соціальним оточенням, що вимагає від дорослих як активних «будівельників» цих відносин цілеспрямованих, активних та усвідомлених дій.

Д.Б. Ельконін виділяє дві основні форми корекції [62]:

- симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку;
- корекція, що усуває джерело та причини відхилень у розвитку.

Симптоматична корекція, як стверджує автор, має суттєві недоліки, тому що симптоми відхилень у розвитку мають всілякі причини і внаслідок цього різну структуру порушень у розвитку підлітка.

А.І. Кочетов стверджує, що психолого-педагогічна корекція має ряд основних функцій:

- мова йде про відновлення позитивних якостей, які переважали у підлітка до того, як він відчував труднощі у вихованні та зверненні до пам'яті підлітка про його соціально схвалювані дії;

- компенсуюча функція, вона полягає у формуванні у підлітка прагнення компенсувати будь-яку відсутність успіху в захоплюючій діяльності (у спорті, праці тощо);

- стимулювання, спрямоване на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності особистості; реалізація здійснюється з допомогою позитивної чи негативної оцінки, тобто. не байдужого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його дій та вчинків;

- виправна, вона пов'язана з усуненням та корекцією негативних якостей підлітка та спрямована на застосування різних методів корекції поведінки (заохочення, переконання, приклад тощо) [37, с. 25].

Л. Щербакова встановлює, що принципи психолого-педагогічної корекції є основними вихідними положеннями корекції. Принципи розкривають механізми, що допомагають розвитку та корекції особи, а також правила поведінки учасників впливу.

Принципами можуть бути внутрішні переконання, погляди, певні цінності та норми. Норми є сукупністю неписаних правил, що визначають, що правильно і що не правильно, що допустимо, а що неприпустимо. Норми можуть бути задані спочатку та можуть бути розроблені групою [41, с. 178].

Т.П. Смирнова виділяє шість напрямків психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки [54]:

- зниження рівня особистісної тривожності;
- формування усвідомлення власних емоцій та почуттів інших людей, розвиток співчуття;
- розвиток позитивної самооцінки;
- формування способів вираження свого гніву соціально схвалюваним, прийнятним способом, безпечним для себе та оточуючих, а також відреагуванню негативної ситуації загалом;
- навчання технікам та способам управління власним гнівом, розвиток контролю за деструктивними емоціями;
- навчання конструктивним способам поведінки у проблемній ситуації, усунення деструктивних елементів у поведінці.

Для психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки необхідно навчити підлітків навичкам позитивного спілкування, взаємодії з іншими членами соціуму, уміння знаходити альтернативні мирні шляхи вирішення конфліктів. При побудові діяльності з підлітком, у якого агресивна поведінка, важливо з повагою і розумінням ставитися до його внутрішнього світу, якому накопичилося дуже багато руйнівних негативних емоцій. З цими емоціями вони не можуть впоратися. За агресивною поведінкою, як правило, ховається розчарування, незадоволеність, знедоленість. Без позитивної уваги та прийняття особистості дитини з боку соціального педагога та психолога вся робота з психолого-педагогічної корекції буде приречена на невдачу, оскільки підліток, швидше за все всього, втратить довіру до соціального педагога та психолога і буде чинити опір подальшій роботі.

З метою проведення успішної психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки виділяють низку принципів, на яких будується взаємодія педагогічних працівників, соціального педагога та психолога з дитиною під час спільної роботи:

- контакт із дитиною; шанобливе ставлення до особи дитини.
- позитивну увагу до внутрішнього світу дитини.
- безоцінне сприйняття особи дитини, прийняття її в загалом.
- співпраця з дитиною – надання конструктивної допомоги у відреагуванні проблемних ситуацій та напрацювання способів саморегуляції та контролю.

Група та індивідуальна робота має важливе значення для створення середовища, в якому дитина буде зацікавлена у всіх позитивних змінах у собі та іншої особи. У груповій роботі з молоддю дуже важлива активність робочих місць, їхня яскравість і незвичайність. Такі завдання стимулюють інтерес підлітка. Повинні бути розмови про поведінку людей, які допомагають у реалізації поведінки у тій чи іншій ситуації. Як показує

досвід сімейних відносин, передається від батьків до дітей, а також з роботою з корекції агресії дуже важливо є робота, спрямована на попередження насильства цих дітей по відношенню до інших людей. У процесі, необхідно постійно спонукати неповнолітніх до відображення, щоб сформувані здатність впливати на їхнє життя. У роботі з молоддю важливо отримати уявлення про дитину, що проблема може і має вирішитись. Оскільки діти не в стані самостійно адекватно впоратися із ситуацією, також необхідно допомогти у пошуку ресурсів для подолання труднощів [54].

Широке впровадження психології у практику, природно, веде до розвитку всіх її регіонів, які традиційно називають методами психологічного впливу. Серед них одне з найважливіших місць, звичайно ж, займає психологічне консультування.

Консультування тісно пов'язане, а багато в чому безпосередньо переплітається з психологічною корекцією та психотерапією. Визначимо консультування як безпосередню роботу з людьми, яка спрямована на вирішення різноманітних психологічних проблем, пов'язаних із труднощами у міжособистісних відносинах, де основним засобом впливу, побудована певним чином розмова [13].

Методи корекції агресивної поведінки поділяються на придатні для індивідуального консультування дітей із агресивними проявами та не придатними.

Перший включає всі ігри і практики, спрямовані на засвоєння інших форм поведінки, коли дитина в процесі гри з допомогою консультанта поступово усвідомлює свою агресію (не правильну поведінку), а потім навчитися контролювати його в частині, вивчаючи інші версії його реакцію те що відбувається. Це підходить деяким іграм, граючи в які програється та чи інша ситуація.

Друга група включає методи, які припускають вираз агресивних імпульсів. Вихід через дії агресії або імітація гри – форма кілька проходів для корекції групової агресії.

Таким чином, консультування має кордон з психотерапією та розділити ці області практично неможливо. Будь-яке консультування є психотерапевтичним процесом, єдине, що впливає як поділяючий фактор, так це спеціалізація психолога у його роботі.

Побудова корекційно-профілактичної роботи з підлітками має базуватися на таких правилах:

- опора на позитивні якості особистості підлітка. Це необхідно для нього, щоб створити ситуацію успіху, щоб мати можливість знайти позитивне у поведінці підлітків, будувати в відповідно до діяльності соціального педагога;

- включення підлітка в значущу для нього діяльність;

- глибока довіра і повага у відносинах з підлітком. Часто у цих підлітків не вистачає досвіду дружнього спілкування, тому будь-яка просвітницька діяльність, зустрічає опір. Соціальному педагогу може допомогти «Методика контрактної взаємодії з підлітками» [63].

Психолог працює з агресивними підлітками та може використовувати наступні психологічні методи:

- навчання релаксації;

- «розмова з собою» вчить дітей сповільнюватися, щоб відобразити, насамперед, чим вчинити агресивні дії. Така розмова буде буфером між імпульсом та дією надто поспішною.

Виходячи з того, що розвиток дитини здійснюється у діяльності, а підліток прагне утвердити себе, свою позицію як дорослий, Л.М. Семенюк вважає, що найбільш ефективно коригування агресивної поведінки підлітків є їх участь у соціально визнаній та затвердженій діяльності [45].

Для такої діяльності, чутливої до підліткового віку, Д.І. Фельдштейн виділив соціально визнану та соціально прийнятну активність. Психологічне значення цієї діяльності є те, що, беручи участь у ній, він фактично приєднаний до справ суспільства, займає певне місце та може затвердити свою нову соціальну позицію серед однолітків та дорослих. У ході цієї діяльності підліток усвідомлює себе та інших, визнається як рівноправний член суспільства, що створює оптимальні умови для реалізації своїх потреб [56].

Комплексну методику корекції агресії підлітків у своїй роботі запропонувала М.П. Квадріціус. Методика складається із трьох взаємопов'язаних програм:

1. Тренінг модифікації поведінки для агресивних підлітків.
2. Тренінг батьків, які мають труднощі у вихованні підлітків.
3. Тренінг соціально-педагогічної компетентності педагога [27].

Про можливість корекції агресивної поведінки школярів у умовах тимчасового дитячого об'єднання каже Л.М. Чепелева, вона показує можливість будівництва у тимчасових дитячих об'єднаннях (у дитячому таборі) середовище життя, яке розширює шляхи соціального реагування та знижує готовність до агресивних реакцій [61].

Гіпотеза про те, що цілеспрямоване використання спеціальних вправ допоможе зменшити агресивність підлітка, щоб оптимізувати їх психічний та емоційний стан та формування почуття власної гідності у зв'язку з розвитком у процесі зайнятості просоціальної поведінки і змінити себе, представлена в дослідженні В.А. Троск [55].

Програма профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків в освітній установі на основі принципів психолого-педагогічної та медико-соціальної підтримки, розроблена Е.І. Кондракова. Програма включає три етапи:

1) актуалізація проблема агресивної поведінки підлітків у освітньому середовищі;

2) «сигналізування» (створення ефективних способів оповіщення у разі агресії);

3) підтримка (пар «агресор-жертва», її окремих представників) [17].

Кожен крок означає дії на певному рівні: школи, класу, батьків, учителів, підлітків. Етапи були засновані на певному алгоритмі; формулювалася провідна ідея та цілі конкретного етапу; визначалися учасники для реалізації поставлених задач; обґрунтовувалася актуальність даного етапу програми з профілактики та педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків; пропонувалися конкретні шляхи вирішення проблем. Етап супроводу пар «агресор-жертва» було побудовано за схемою: актуалізація проблеми – інтерпретація – пошук виходу із ситуації – вироблення раціонального рішення – реалізація методів – результат.

Н.А. Дубінко пише, що використання когнітивної моделі агресії в принципі дозволяє знайти нове вирішення проблеми корекції агресивних дій, які будуть мати ефект, якщо вона проводиться на ранніх стадіях прояву: прочитування посилів до агресії та їх інтерпретація. Дитині має бути запропоновано поширити досвід взаємодії зі світом у вигляді спостереження різних ситуацій: використання відео, ілюстрацій або його власну історію життя. Через їх обговорення поведінка дитини формується мінливістю в нерозв'язних ситуаціях, формується досвід, новий тип поведінки [21].

Систему корекції агресивності з урахуванням рівнів її прояву розробила Н.А. Коритченкова. Узагальнена корекція агресії, спрямована на формування рефлексії, емпатії, почуття гумору, адекватного сприйняття себе та людей, виробництво навичок самоаналізу. Коли ситуативна агресія планує побудувати впевненість у собі, відповідальність за свої дії та повагу до інтересів інших. Корекція адаптивної агресії, спрямована на формування

самокритичності, інтелектуальної діяльності, толерантності, стійкості до стресу, виробництво навичок самоконтролю, альтернативної поведінки, можливості приймати рішення в екстремальних ситуаціях [28].

Таким чином, застосовуючи психологічні форми та методи корекції агресивної поведінки підлітків:

- терапевтична консультаційна робота;
- психологічне консультування;
- терапія мистецтвом;
- сюжетно-рольові ігри;
- тренінги з відпрацювання конкретних навичок;
- когнітивна терапія;
- тренінги особистісного зростання;

- арт-терапія і т.д., можна вирішити наступні завдання: усвідомлення власні потреби; відреагування негативних емоцій та навчання прийомів регулювання свого емоційного стану; формування адекватної самооцінки; навчання способам цілеспрямованої поведінки, внутрішнього самоконтролю та стримування негативних імпульсів; формування позитивної моральної позиції, життєвих перспектив та планування майбутнього.

Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки в підлітковому віці має особливе значення за такими причин:

- якщо агресивна поведінка не коригується, вона фіксується та розвивається;
- підліткова агресія тісно пов'язана із серйозними проблемами у дорослому житті;
- агресивність батьків призводить до агресивної поведінки дітей та множення його у наступному поколінні;
- не лише жертва та агресор, а й суспільство платять за агресивність.

Тому психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків у людському поведінці з використанням конкретних засобів та методів психолого-педагогічного впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах та ін.

Виділяється дві основні форми психолого-педагогічної корекції: симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, усуває джерело та причини відхилень у розвитку. Напрями психолого-педагогічної корекції: робота з підлітками, робота з батьками та педагогами.

Висновки до першого розділу

Проблема агресивної поведінки у психолого-педагогічній літературі неоднозначна. Агресивна поведінка має деструктивну, руйнівну форму поведінки, спрямовану на заподіяння психічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з пізнавального, вольового та емоційного компонентів. Ознаками прояви агресивної поведінки можуть бути: лихослів'я, забіякуватість, ворожість, зухвалість, злі жарти, жорстоке поводження з тваринами, невміння стримувати емоції, підозрілість, роздратування та ін. Основні види агресії: фізична агресія (напад), вербальна агресія, пряма агресія, непрямая агресія, інструментальна агресія, ворожа агресія, аутоагресія.

Агресивна поведінка у підлітків проявляється в емоційній нестійкості та чутливості; сором'язливості та агресивності; напруженості та конфліктних відносин з оточуючими; схильності до крайніх міркувань та оцінок; бідності ціннісних орієнтацій; примітивності, відсутність захоплень, духовних запитів, вузькості та нестійкості інтересів, у тому числі пізнавальних; низькому рівні інтелектуального розвитку; підвищеної

навіюваності, наслідуваності, нерозвиненості моральних уявлень; емоційної грубості, озлобленості; крайньої самооцінки, підвищеної тривожності, страх перед соціальними контактами; невмінні знаходити вихід із важких ситуацій; переважання захисних механізмів над іншими механізмами, що регулюють поведінку.

Основними причинами агресивної поведінки у підлітковому віці можуть виступати: невдоволення собою, невпевненість в собі, почуття провини, недовіра, погане самопочуття, перевтома, алкоголь, наркотичні речовини, медичні препарати, дитячі психічні травми та дефекти виховання, суворе виховання, фільми, ігри, телепередачі зі сценами насильства.

Психолого-педагогічна корекція агресивної поведінки – це система заходів, спрямованих на виправлення недоліків поведінки людини за допомогою спеціальних психолого-педагогічних засобів і методів впливу, таких як: гра, самовираження, сублімування агресії, участь у тренінгових групах та ін. Виділяються такі принципи психолого-педагогічної корекції: принцип єдності корекції та розвитку; принцип «нормативності» розвитку на основі обліку вікових та індивідуальних особливостей дитини; принцип «корекції зверху вниз» за допомогою створення зони найближчого розвитку дитини; принцип системності корекційних, профілактичних та розвиваючих задач; принцип єдності діагностики та корекції; принцип пріоритетності корекції каузального типу; діяльнісний принцип; принцип комплексності методів соціально-педагогічного впливу; принцип активного залучення найближчого соціального оточення дитини до участі у корекційній програмі. Також виділяється дві основні форми психолого-педагогічної корекції: симптоматична, спрямована на симптоми відхилень у розвитку, та корекція, усуває джерело та причини відхилень у розвитку. Напрями психолого-педагогічної корекції: робота з підлітками, робота з батьками та педагогами.

Наш інтерес, з огляду на предмет дослідження, пов'язаний із гендерною зумовленістю появи і прояву агресивності в підлітковому віці. Нами проаналізовано, що гендер і стать – це не тотожні поняття. Щодо гендерних характеристик поведінки, то представниці жіночої статі не показують своєї агресії привселюдно внаслідок впливу стереотипів. Агресивність більше характерна для чоловічої статі, оскільки чоловіки є представниками сильної частини людства, то такі прояви не змушують їх ніяковіти. Своєю чергою, жінки, повівши себе агресивно на людях, можуть відчувати тривожність і сором.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1 Організація та проведення емпіричного дослідження

Дослідження, прояву агресії дітей і підлітків показало, що це важлива проблема на сьогоднішній день. Тому ця проблема прояву агресії дітей і підлітків стала об'єктом дослідження.

Для розкриття мети та завдань бакалаврської роботи необхідно вирішити такі завдання:

1. Теоретично обґрунтувати проблему корекції агресивної поведінки підлітків.
2. Виявити рівень агресивної поведінки підлітків.
3. Дослідити зв'язок між маскуліністю та фізичною агресією.
4. Проаналізувати результати дослідно-експериментальної роботи з корекції агресивної поведінки підлітків.
5. Розробити та апробувати комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків.

У ході дослідно-експериментального дослідження брали участь учні дев'ятого класу, 2 групи - контрольна і експериментальна.

Процедура дослідження лежала у проведенні анкетування учнів і в подальшому виявленні та порівнянні рівня агресивності у хлопчиків і дівчаток підліткового віку. Дослідження проводилися на класних годинах. Під час цього дослідження були присутні класні керівники, які допомогли і підтримали дисципліну в класах. Експеримент проводився у груповій формі. Діти поставилися до цього з великим інтересом. На проведення

дослідження було вкладено 30 хвилин. Отримані дані, можна вважати достовірними.

Для проведення емпіричного дослідження було використано такі методики: «Опитувач Басса-Дарки», призначений для діагностики агресивних і ворожих реакцій та тест «Кінетичний малюнок сім'ї», Тест А. Ассінгера для визначення агресивності у стосунках з однолітками, методики маскуліність-фемінність, а також був розроблений план комплексу занять спрямованого на корекцію агресивної поведінки підлітків.

«Опитувальник А. Басса та А. Дарки» (скорочена адаптація для дітей і підлітків Г.А. Цукермана) сприяло діагностиці особливостей прояву ворожості підлітків. Цей опитувальник призначений для виявлення рівня агресивності респондентів. Опитувальник складається із 40 запитань, на які опитуваний повинен відповідати «+» або «-».

А. Басс, сприйнявши певні положення своїх попередників, розділив поняття агресії та ворожості і визначив останню як: «... реакцію, що розвиває негативні почуття та негативні оцінки людей і подій». Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили види реакцій, опис яких пропонується нижче.

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія - обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.

6. Підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що вчиняє зло, а також відчуті ним докори сумління.

Опитувальник складено на основі таких принципів:

- питання може стосуватися лише однієї форми агресії;
- питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Обробка результатів відбувається таким чином. Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу, а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7.

За Є.І. Роговим, значення показників ворожості та агресивності дорівнює сумі показників складових їх шкал:

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

За А.А. Хваном із співавторами, значення цих показників дорівнює середньому арифметичному складових показників (так як максимальним рівнем у всіх випадках є 100 стандартних балів):

Ворожість = (Образа + Підозрілість) / 2

Агресивність = (Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія).

За Є.І. Роговим, нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6,5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

А.А. Хван із співавторами пропонує більш складну схему. Сирі бали за кожною шкалою необхідно помножити на коефіцієнт, мета якого привести максимальне значення за кожною шкалою до 100 балів. Потім ці бали переводяться в стени.

Як вже зазначалося вище, фізична, непряма і вербальна агресія разом утворюють сумарний індекс агресивних реакцій, а образа і підозрілість - індекс ворожості.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості та агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно-потребнісної сфери особистості.

Тому опитувальником А. Басса–А. Дарки слід користуватися в сукупності з іншими методиками.

Для виконання тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» дитині дається стандартний аркуш паперу для малювання, олівець і ластик.

Інструкція випробуваному: «Намалюй свою сім'ю так, щоб кожен її член і ти були чимось зайняті» (інструкція дещо змінена, порівняно з авторською, тому що вимога малювати всіх членів родини і себе не дає можливості одержати різносторонню інформацію про взаємини дитини в сім'ї у тих випадках, коли вона малює не всіх членів родини).

Тест КМС складається з двох частин: малювання своєї родини і бесіди після малювання. На всі уточнюючі запитання дитини варто відповідати без будь-яких вказівок. Наприклад, «можеш малювати, як хочеш». Під час малювання слід записувати всі спонтанні висловлювання дитини, відзначати її міміку, жести.

Після того, як малюнок закінчений, з дитиною проводиться бесіда за наступною схемою:

Хто намальований на малюнку?

Що робить кожен член сім'ї?

Де працюють чи навчаються члени родини?

Як у родині розподіляють домашні обов'язки? Які взаємини дитини з іншими членами сім'ї?

Унаслідок аналізу малюнків було виділено 5 симптомокомплексів:

- 1) сприятливі сімейні обставини;
- 2) тривожність;
- 3) конфліктність у сім'ї;
- 4) почуття неповноцінності;
- 5) ворожнеча в сім'ї.

На початку експериментальної роботи було обстежено дієздатність піддослідних (стан здоров'я) та бажання брати участь у ньому. Після цього опитуваним було роздано бланки методик та прочитано інструкцію для кожної з них.

Тест А. Ассінгера використовувалась для визначення агресивності у стосунках з однолітками. Тест А. Ассінгера дозволяє визначити, чи достатньо людина коректна у стосунках з оточуючими і чи легко з нею. Для більшої об'єктивності відповідей можна провести взаємооцінку, коли колеги відповідають на питання один за одного. Це допоможе зрозуміти, наскільки правильною, адекватною є їхня самооцінка. Тест складається з 20 питань, опитуваний має обрати одну, для себе відповідь із запропонованих.

Обробка та інтерпретація результатів відбувається за такою схемою. За відповідь а нараховується 1 бал, за відповідь b - 2 бали, за відповідь з – 3 бали.

Якщо опитуваний набрав 45 і більше балів. Ви надмірно агресивні, при тому нерідко буваєте неврайнованим і жорстоким по відношенню до інших. Ви сподіваєтеся дістатися до управлінських «верхів», розраховуючи на власні методи, досягти успіху, жертвуючи інтересами оточуючих. Тому Вас не дивує неприязнь товаришів по службі, але при найменшій

можливості Ви намагаєтеся їх за це покарати 36-44 бали. Ви помірно агресивні, але цілком успішно йдете життям, оскільки у Вас досить самовпевненості. 35 і менше балів. Ви надмірно миролюбні, що зумовлено недостатньою впевненістю у власних силах і можливостях. Це аж ніяк не означає, що Ви як травинка гнетесь під будь-яким вітерцем. І все ж більше рішучості Вам не завадить!

Якщо по семи і більше питаннях Ви набрали по три очки і менше, ніж за сімома питаннями - по одному очку, то вибухи Вашої агресивності мають швидше руйнівний, ніж конструктивний характер. Ви схильні до непродуманих вчинків і запеклих дискусій. Ваше ставлення до людей зневажливе, і своєю поведінкою Ви провокуєте конфліктні ситуації, яких цілком могли б уникнути.

Якщо ж по семи і більше питаннях Ви отримали по одному очку і менше, ніж за сімома питаннями - по три очки, то Ви надмірно замкнуті. Це не означає, що Вам не притаманні спалахи агресивності, але Ви пригнічуєте їх аж надто ретельно.

Методика на визначення маскулінності-фемінності Сандри Бем допоможе нам діагностувати психологічну стать і визначити ступінь андрогінності, маскулінності і фемінності особистості.

Опитувальник містить 60 тверджень (якостей), на кожне з яких випробуваний відповідає «так» або «ні», оцінюючи тим самим наявність або відсутність у себе названих якостей. Опитувальник може і в формі експертного рейтингу. У такому випадку оцінка випробуваного за представленими якостями здійснюється компетентними суддями – людьми, які добре знають випробуваного.

За кожний збіг відповіді з ключем нараховується один бал. Потім визначаються показники фемінності (F) і маскулінності (M) відповідно до формули: $F = (\text{сума балів по фемінності}) : 20$ $M = (\text{сума балів по маскулінності}) : 20$.

Основний індекс IS визначається як: $IS = (F - M) \times 2,322$. Якщо величина індексу IS укладена в межах від -1 до +1, то робиться висновок про андрогінність. Якщо індекс менше -1 ($IS < -1$), то робиться висновок про маскулінність, а якщо індекс більше +1 ($IS > 1$) - про фемінність. При цьому, в разі коли $IS < -2,025$ - говорять про яскраво виражену маскулінність, а якщо $IS > +2,025$ - кажуть про яскраво виражену фемінність. На основі результатів Сандра Бем виокремила вісім статево рольових типів. Вона запровадила поняття «андрогінний тип».

Андрогінія – явище, при якому людина одночасно проявляє як чоловічі так і жіночі якості.

С. Бем так характеризує статево рольові типи:

- маскулінні чоловіки (нечутливі, енергійні, честолюбні);
- маскулінні жінки (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі);
- фемінні чоловіки (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, частіше за все є творчими).

Маскулінність – це перелік характерних ознак, рис, стилів поведінки та ролей, які є притаманними чоловічій статі.

За словами І. Кона: «Маскулінність – це те, що слід додати до анатомії чоловіка, щоб отримати чоловічу гендерну роль» [19].

Маскулінність часто пов'язують з такими якостями як допитливість, схильність до ризику, незалежність, здатність до досягнень, активність. Щодо внутрішнього світу чоловіка, то на відміну від жіночого, він вважається більш систематизованим та упорядкованим. Негативними рисами маскулінності вважаються авторитарність, надмірний раціоналізм, агресивність та брутальність [27].

Фемінність – це властивість особистості, яка характеризується відповідністю жінки її психологічній статі, дотриманням жіночих статевої ролей, типовою жіночою поведінкою, установками та цінностями.

Фемінність можна пов'язати з такими якостями як чуйність, здатність до симпатії, емоційність, м'якість та комунікативні здібності. Фемінна жінка є більш уразливою, практичною, безпосередньою і пасивною, жінка, у якої жіночність є не домінуючою [27].

Тематичний план комплексу занять, спрямованого на корекцію агресивної поведінки підлітків, представлений у таблиці 2.1, конспекти комплексу занять, спрямованого на корекцію агресивної поведінки підлітків

Таблиця 2.1

№ п/п	Тема та мета заняття	Зміст заняття
Вступний етап		
1.	Тема: «Знайомство» Мета: знайомство учасників, введення у тренінг та прийняття правил групи, створення доброзичливої атмосфери у групі, актуалізація образу «Я».	Організаційний етап: вступ, прийняття правил, казка, обговорення. Основний етап: вправи «Чим ми схожі», «Портрет із задзеркала». Заключний етап: рефлексія заняття, ритуал прощання: вправа «Комплімент»
2.	Тема: «Приміряємо костюм» Мета: підвищення внутрішньогрупової довіри та згуртованості членів групи, створення доброзичливої атмосфери у групі, розвиток комунікативних навичок та рефлексії, сприяння зниження агресивності.	Організаційний етап: вітання. Основний етап: вправи "Кошеня", "Приміряємо костюм", "Я - це ти", "Дротовий чоловічок". Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Сніжинка».
Основний етап		
3.	Тема: «Утихомирення монстра» Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості, рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності та закріплення навичок безконфліктного спілкування.	Організаційний етап: вітання. Основний етап: вправи "Чудовий мішечок", "Створення монстра", "Чарівні палички", "Музика куль". Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Комплімент».

4.	<p>Тема: «Маски»</p> <p>Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості, рефлексії; сприяння зниженню агресивності та закріплення безпечних способів вираження агресивності.</p>	<p>Організаційний етап: вітання.</p> <p>Основний етап: вправи «Незакінчені пропозиції», «Розлючені кульки», «Купки», "Маски".</p> <p>Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Комплімент».</p>
5.	<p>Тема: «Маски оживають»</p> <p>Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, інтеграція Я-образу підлітка, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності.</p>	<p>Організаційний етап: вітання.</p> <p>Основний етап: вправи «Плутанина», «Маски оживають», "Прогулянка з компасом", "П'ять добрих слів".</p> <p>Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Комплімент».</p>
6.	<p>Тема: «Який Я»</p> <p>Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, розвиток творчої уяви; сприяння зниженню агресивності та розвиток емпатії, закріплення навичок безконфліктного спілкування, розвиток толерантності.</p>	<p>Організаційний етап: вітання.</p> <p>Основний етап: вправи «Чоботи», «Який Я», «Кораблі та скелі», «Чарівна лавка».</p> <p>Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Комплімент».</p>
7.	<p>Тема: «Килим світу»</p> <p>Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності та розвиток емпатії, навчання способам корекції агресивної поведінки.</p>	<p>Організаційний етап: розминка-вправа «Піраміда».</p> <p>Основний етап: вправи «Випустити пару», «Килим світу».</p> <p>Заключний етап: рефлексія заняття, ритуал прощання: вправу "Комплімент".</p>
8.	<p>Тема: «Знайди себе»</p> <p>Мета: розвиток комунікативних навичок, групової згуртованості рефлексії, творчого мислення; сприяння зниженню агресивності та розвиток емпатії, навчання способів корекції агресивної поведінки.</p>	<p>Організаційний етап: вітання.</p> <p>Основний етап: вправи «Вітер в вербах», «Storyteller», "Знайди себе", "Сіамські близнюки".</p> <p>Заключний етап: рефлексія заняття, обряд прощання: вправа «Комплімент».</p>
Заключний етап		

9.	Тема: "Контакт" Мета: закріплення колективних взаємовідносин та групової згуртованості, розвиток рефлексії, творчого мислення, емпатії.	Організаційний етап: вітання. Основний етап: вправи "Контакт", "Дерево". Заключний етап: рефлексія заняття, ритуал прощання: вправу "Комплімент".
10.	Тема: "Мої досягнення" Мета: закріплення колективних взаємовідносин та групової згуртованості, розвиток рефлексії, творчого мислення, емпатії.	Організаційний етап: вітання. Основний етап: вправи «Nuts», «Безлюдний острів», "Мої досягнення". Заключний етап: рефлексія заняття, ритуал прощання: вправу "Побажання".

Перше заняття «Знайомство» було дуже складним для ведучого, оскільки підлітки, які становили експериментальну групу, багато з них зі складними характерами, з неблагополучних, малозабезпечених та багатодітних сімей, де атмосфера складається переважно негативна.

Все ж таки, заняття почалися, хлопцям пояснили цілі та завдання даного комплексу занять, спрямованого на корекцію агресивної поведінки підлітків, правила поведінки у групі. Багато підлітків на першому занятті поводитися досить вільно, в якихось моментах навіть нахабно і грубо. Особливо така поведінка була у хлопчиків, наприклад, Діма К. і Стас Ж. безсторонньо жартували з приводу майбутніх занять, зачіпали оточуючих хлопців.

На вітальній вправі, коли потрібно було підліткам вибрати собі тренінгові імена, деякі, наприклад, Стас Ж., Діма К., Вадим К. та Артур К. написали на своїх бейджах зовсім інші слова, які не належать до імен. Після того, як з ними поговорив психолог, який був присутній на занятті, хлопці стали тихішими та виправили написи на бейджах.

Після прийняття правил та обговорення притчі, розказаної ведучим, хлопці взяли участь у вправі «Чим ми схожі», де потрібно було запросити до кола тих підлітків, у яких, наприклад, збігається колір одягу чи очей.

Хлопці брали участь у цій вправі досить неохоче, і було помітно, що їм не подобається цей захід.

Вправа «Портрет із задзеркалля» знову ж таки викликала багато глузувань і жартів з боку хлопців. Але все ж таки, надалі вправа продовжилася і деякі з підлітків дуже добре справлялися з обговоренням.

У заключному етапі заняття хлопці висловили один одному компліменти та швидко розійшлися.

Друге заняття «Приміряємо костюм» почалося досить добре, мабуть тому сприяла розмова психолога і класного керівника з групою. Хлопці були трохи ввічливішими, ніж на попередньому занятті. Вправа «Кошеня», в якому підліткам пропонувалося вибрати іграшку і порівняти її з самим собою, викликало у хлопців також багато жартів. Наприклад, Юля Б. обрала іграшку із серії «Маша і ведмідь» білочку і пожартувала, що вона схожа з нею волосками, що стирчать на вухах. Після сміху хлопці все ж таки включилися в роботу, і вправу було проведено.

Вправа «Я це ти» дуже сподобалося хлопцям. Виявилось, деякі мало чи зовсім спілкуються друг з одним. У ході вправи, наприклад, Віра Н. та Настя Н. дізналися, що у їхніх мам однакові імена. Хлопці із задоволенням виконали цю вправу.

Третє заняття «Утихомирення монстра» пройшло не дуже позитивно і продуктивно. Стас Ж., Люба Б. і Саша Ф. мали проблеми в сім'ях і вони не були присутніми. Тамара М. і Женя К. під час вправи «Створення монстра» лаялися: Женя К. назвав Тамару М. жахливим і страшним монстром, якого вони зараз створять. Після розмови з хлопцями вправа продовжилася, але вони не змогли помиритись. У розмові з ними було встановлено, що хлопці давно не знаходять спільної мови та постійно сваряться. Була спроба їх помирити.

Вправа «Музика куль» викликала багато емоцій: хлопці сміялися, жартували (добре, що дуже порадувало ведучого). Ця вправа допомогла хлопцям розслабитися хоча б до кінця заняття.

Четверте заняття «Маски» хлопців чомусь насторожило. Багато хто подумав, що їм доведеться одягати маски звірів і щось обговорювати. Коментарі на те, чому вони так вирішили і що у цьому поганого, хлопці не дали.

Вправа «Незакінчені пропозиції» допомогли підліткам виплеснути агресію, оскільки вони говорили про те, що їх справді непокоїть. Наприклад, Наташа В. У реченні «Я терпіти не можу, коли...», сказала, що терпіти не може, коли її сусід по парті бере в неї зошит і вириває з нього аркуші паперу. Сусід по парті, яким виявився Вадим К., відповів, що він не думав, що її так це непокоїть, бо вона завжди мовчала і дозволяла це робити. У процесі бесіди всі з'ясували.

Вправу «Маски», якого боялися хлопці, прийнято було змінити. Замість масок тварин та звірів, підліткам запропоновано було зробити маски своїх улюблених героїв кіно, мультфільмів або телепередач.

П'яте заняття «Маски оживають» пройшло досить продуктивно та позитивно. На подив психолога, хлопці були ввічливими та терплячими, вони були в очікуванні того, що буде.

Вправу «Маски оживають» хлопці дуже чекали, тому що на минулому занятті їм не вистачило часу розповісти все, що вони хотіли. У цій вправі вони довели, що хотіли і виградали різні історії за участю своїх масок.

Вправа «П'ять добрих слів» хлопців дуже надихнула, тому що вони почули і на свою адресу добрі слова, і сказали їх іншим хлопцям.

Шосте заняття «Який Я» пройшло успішно. Хлопці багато жартували, веселилися, особливо їм сподобалася вправа «Ботинки», в якій треба було взутися, взявшись за руки і не рознімаючи їх. Ця вправа

допомогла згуртувати тих хлопців, які були не дружні, наприклад, Тамару М. та Вадима К.

Вправа «Чарівна крамниця» допомогла підліткам «продати» свої негативні якості та «купити» позитивні. Наприклад, Діма К. «продав» грубість в обмін на ніжність.

Заняття сьоме «Килим світу» хлопці вже чекали з непідробним інтересом. Їм хотілося поговорити багато про що з ведучим, один з одним. В однойменній вправі «Килим світу» хлопці не тільки зробили цей килим, але й обговорили теми, що їх хвилюють.

У заключному етапі ритуал прощання був не лицемірним, а дуже доброзичливим і щирим.

Вправа «Казник» на восьмому занятті показало, що хлопці дуже талановиті у творі історій, особливо друг про друга. Історії, які підлітки склали під час цієї вправи, були злими і жорстокими, на відміну тих, що вони складали перших заняттях.

На дев'ятому занятті «Контакт» хлопців багато було не впізнати, наприклад, Стас Ж., Діма К., Артур К. були вже не такими агресивними та жорстокими. Деякі моменти вони навіть допомагали дівчаткам.

Вправу «Дерево», яку підлітки виконували у групах, дозволило їм знову відчувати ту згуртованість у групі, якої їм не вистачало в спілкуванні один з одним.

На останньому занятті «Мої досягнення» хлопцям дуже сподобалася вправа «Безлюдний острів», де їм потрібно було прожити деякі моменти та програти певні ролі.

У вправі «Мої досягнення» багато хлопців зазначили, що вони стали менш агресивними та доброзичливими.

У ході проведених занять встановилися доброзичливі відносини між учасниками групи, що підтверджує підсумкову діагностику. На зміну агресивним формам поведінки прийшла співпраця та взаємодопомога,

спостерігалася перевага конструктивним способам вирішення різних ситуацій деструктивним.

Після проведених занять хлопці помітно стали веселішими, життєрадіснішими, оптимістичнішими, усміхненішими. Стосовно однолітків стали дружелюбні і толерантні. Рівень агресивної поведінки помітно зменшився.

2.2 Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

З метою виявлення агресивної поведінки підлітків та її корекції, нами було проведено аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

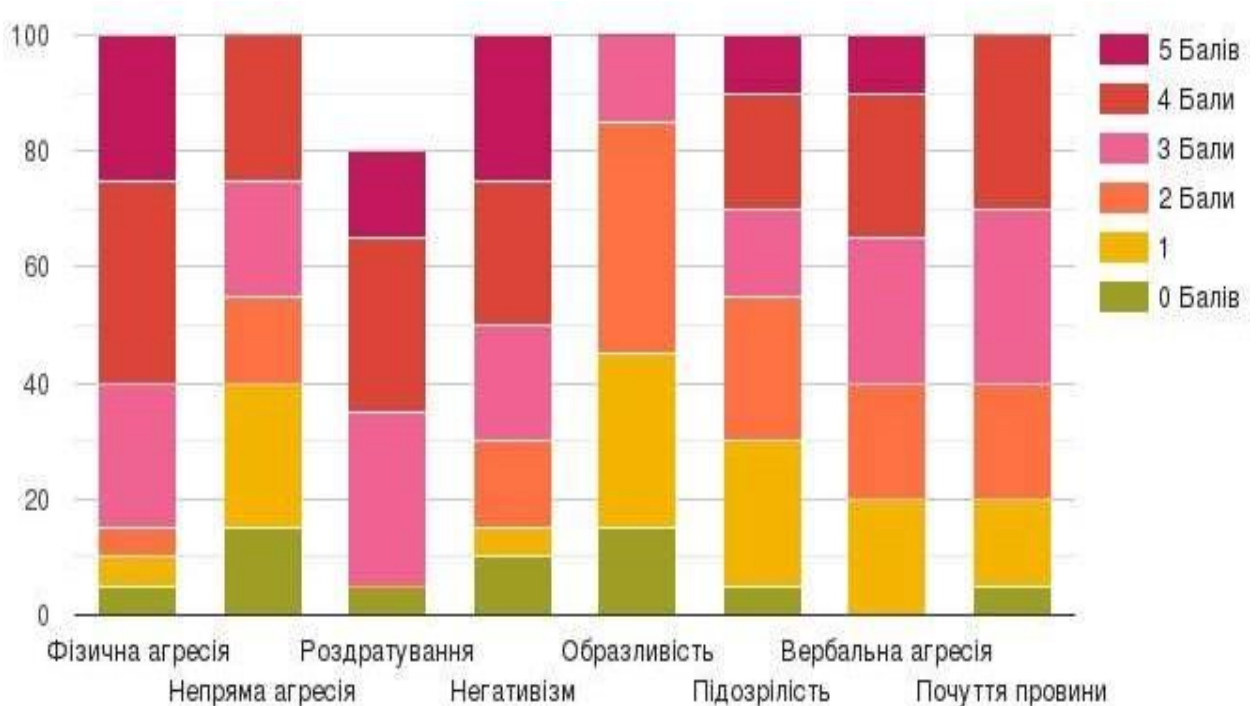
За методикою дослідження агресивності (А. Басса - А. Даркі) в підлітковому віці, ми отримали наступні результати за різними шкалами. Показники проявів агресивності за методикою діагностики показників та форм агресії А. Басса та А. Даркі.

За результатами методики, у відсотковому відношенні серед хлопців 5 балів, тобто максимальна позначка, по шкалі «фізична агресія» була виявлена у 25% респондентів, 4 бали – у 35%, 3 бали – у 25%, 2 бали – у 5%, 1 – у 5% і 0 балів – у 5%. За шкалою «непряма агресія» ми отримали такі показники: 5 балів – жодного опитуваного, 4 бали – 25% респондентів, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 25%, 0 балів – у 15% опитуваних. По шкалі роздратування 5 балів – 15%, 4 бали – 30%, 3 бали – 30%, 2 бали – 20%, 1 – жодного респондента, 0 балів – 5%. За шкалою «негативізм» 5 балів набрало 25% опитуваних, 4 бали – 25%, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 5%, 0 балів – у 10% тестованих. Шкала «образливість»: 5 балів не набрав ніхто, 4 бали – жодного респондента, 3 бали – 15%, 2 бали – 40%, 1 – 30%, 0 балів – 15% підлітків хлопців. Шкала «підозрілість»: 5 балів – 10%, 4 бали – 20%, 3 бали – 15%, 2 бали – 25%, 1 – 25%. 0 балів – 5%. По шкалі «вербальна агресія» 5 балів набрало 10% респондентів, 4 бали – 25%, 3 бали – 25%, 2

бали – 20%, 1 – 20%, 0 балів не набрало жодного респондента. За шкалою «почуття провини» 5 балів не набрав ніхто, 4 бали – 30%, 3 бали – 30%, 2 бали – 20%, 1 – 15%, 0 балів – 5% опитуваних.

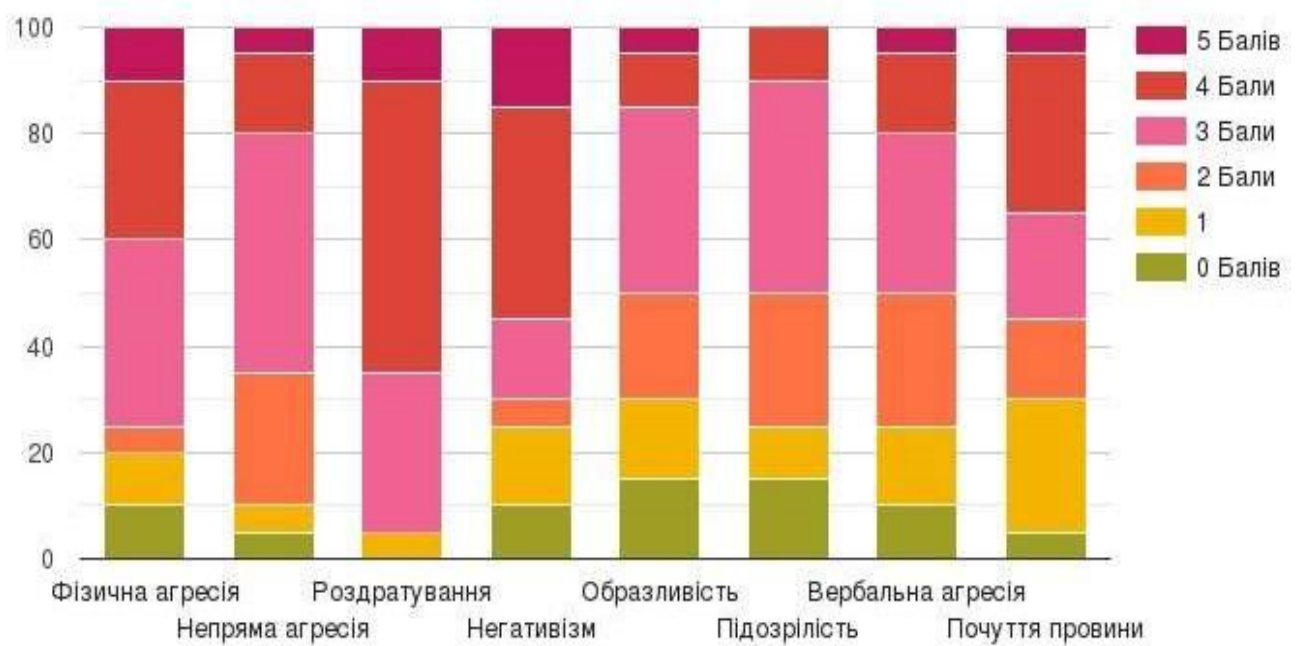
Серед дівчат за першою шкалою «фізична агресія» 5 балів набрало 10%, 4 бали – 30%, 3 бали – 35%, 2 бали – 5%, 1 – 10%, 0 балів набрало 10% опитуваних. По шкалі «непряма агресія» ми отримали наступні результати: 5 балів – 5%, 4 бали – 15%, 3 бали – 45%, 2 бали – 25%, 1 – 5%, 0 балів – 5%. Шкала роздратування: 5 балів – 10% опитуваних, 4 бали – 55%, 3 бали – 30%, 2 бали – жодної респондентки, – 5%, 0 балів – жодної. За шкалою «негативізм» 5 балів набрало 15% опитуваних дівчат, 4 бали – 40%, 3 бали – 15%, 2 бали – 5%, 1 – 15%, 0 балів – 10%. Шкала «образливість»: 5 балів – 5%, 4 бали – 10%, 3 бали – 35%, 2 бали – 20%, 1 – 15%, 0 балів – 15% респонденток. По шкалі «підозрілість» 5 балів не набрало жодного опитуваного, 4 бали – 10%, 3 бали – 40%, 2 бали – 25%, 1 – 10%, 0 балів – 15%. Шкала «вербальна агресія»: 5 балів набрало 5% дівчат, 4 бали – 15%, 3 бали – 30%, 2 бали – 25%, 1 – 15%, 0 балів – 10%. Шкала «почуття провини»: 5 балів 5% дівчат, 4 бали – 30%, 3 бали – 20%, 2 бали – 15%, 1 – 25%, 0 балів – у 5% респонденток. Кількісні показники результатів використання методики наведено на рисунках 2.1 та 2.2.

Рис. 2.1 Кількісні показники діагностики прояву ворожості підлітками-

юнаками

Рис. 2.2 Кількісні показники діагностики прояву ворожості підлітками-дівчатами

Показники рис. 2.1 та 2.2 дозволяють зробити порівняння особливостей прояву ворожості підлітками дівчатами та хлопцями за всіма шкалами. За шкалою фізична агресія ми можемо побачити, що високі бали набрала однакова кількість дівчат і хлопців, за шкалою непряма агресія показники дівчат трохи вищі за показники хлопців, тобто дівчата здатні проявляти непряму агресію частіше. У шкалі роздратування ми бачимо, що великий відсоток дівчат схильні дратуватися більше за хлопців. Щодо прояву негативізму, то знову більший відсоток дівчат набрав високі бали. Шкала образливість максимальний бал серед хлопців за даною шкалою 3 бали, у дівчат 5 балів, хоча набрало і небагато респонденток. За шкалою підозрілість можна побачити, що хлопці схильні до цього сильніше за

дівчат. Вербальна агресія: опитувані респонденти чоловічої статі набрали високі бали, жоден респондент не набрав 0 балів, жіноча стать мала більший відсоток або не здатна бути вербально агресивною взагалі, або у межах від 2 до 3 балів.

Почуття провини: різниця несуттєва, але дівчата здатні відчувати його трохи сильніше, про що говорять результати використання методики.

Для досягнення мети дослідження було використано ще така методика Басса-Даркі проектний тест «Кінетичний малюнок сім'ї»

Процедура проведення тесту «Кінетичний малюнок сім'ї» була такою: досліджуваним запропонували на стандартному аркуші намалювати свою родину, так, щоб усі її члени щось робили. По закінченні тесту з ними проводили індивідуальні бесіди: з'ясовували, хто зображений на малюнку, що робить кожен член родини, як у сім'ї розподілені домашні обов'язки, який характер мають сімейні стосунки.

Унаслідок аналізу малюнків було виділено 5 симптомокомплексів:

- сприятливі сімейні обставини;
- тривожність;
- конфліктність у сім'ї;
- почуття неповноцінності;
- ворожнеча в сім'ї.

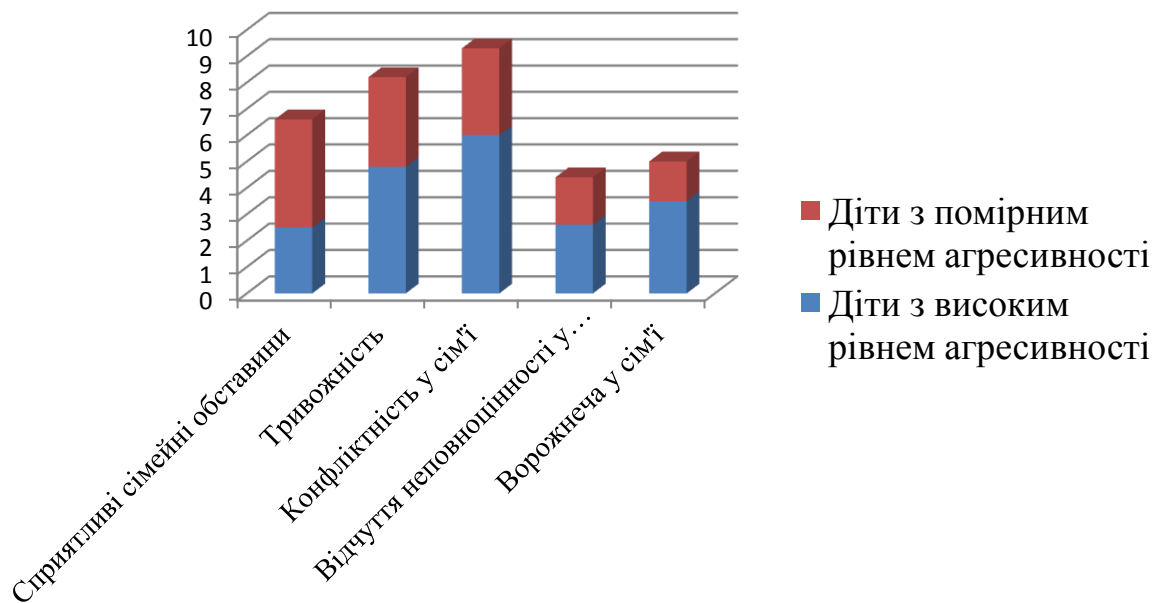
На початку експериментальної роботи було обстежено дієздатність піддослідних (стан здоров'я) та бажання брати участь у ньому. Після цього опитуваним було роздано бланки методик та прочитано інструкцію для кожної з них.

Збірні результати аналізу «Кінетичного малюнку сім'ї» підлітків із високим рівнем агресивності порівняно з підлітками з помірним рівнем агресивності наведено у таблиці 2.2 та рис. 2.3.

Результати проведення «Кінетичного малюнка сім'ї»

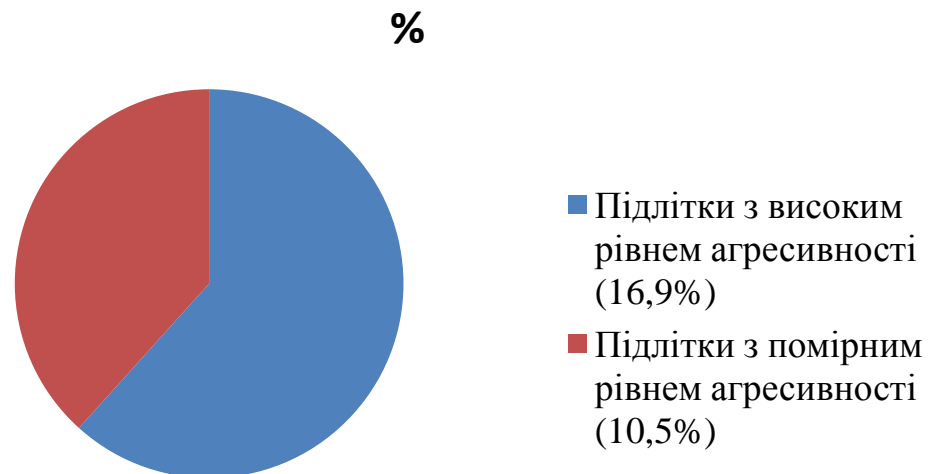
№ п/п	Симптомокомплекси	Групи	
		Підлітки з високим рівнем агресивності	Підлітки з помірним рівнем агресивності(%)
1.	Сприятливі сімейні обставини	2,5	4,1
2.	Тривожність	4,8	3,4
3.	Конфліктність у сім'ї	6	3,3
4.	Відчуття неповноцінності в сім'ї	2,6	1,8
5.	Ворожнеча в сім'ї	3,5	1,5

Рис. 2.3 Результати проведення «Кінетичного малюнка сім'ї»

З рисунка 2.4 видно, що для агресивних підлітків властива несприятлива сімейна атмосфера. У рисунках агресивних підлітків значно частіше, ніж у їхніх однолітків, відсутній батько. Двоє учнів намалювали батька на іншому боці аркуша. На рисунку однієї з дівчаток батько покидає кімнату із сумкою в руках. В індивідуальній бесіді з дівчинкою ми виявили, що її батьки вже декілька років вже не разом.

Рис. 2.4 Загальний показник несприятливості

Для агресивних підлітків притаманні такі малюнки: батько читає газету або дивиться телевізор, матір готує їжу на кухні, діти – окремо. На деяких малюнках кількість предметів меблів набагато більша, ніж кількість членів сім'ї.

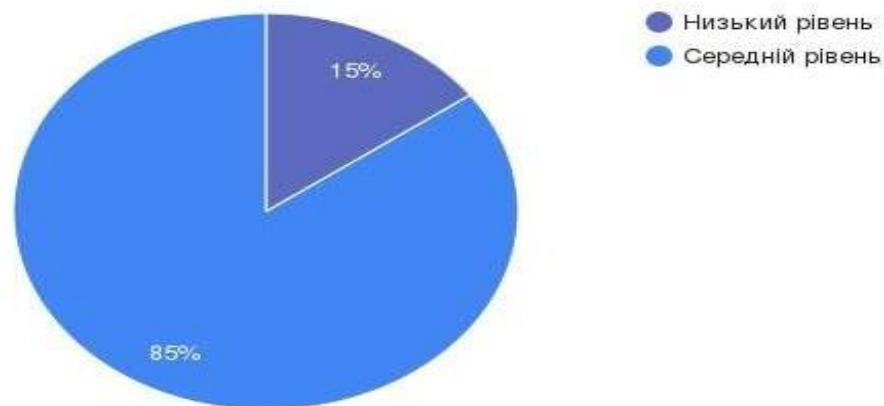
В індивідуальних бесідах підлітки з високим рівнем агресивності демонструють на конфлікти в сім'ї, напружені стосунки з батьками. Підлітків не задовольняє те, що батьки ображають їх та один одного, мало цікавляться їхніми справами, не розуміють їхніх інтересів та захоплень.

Для дітей із низьким рівнем агресивності, навпаки, своєрідна сприятлива сімейна атмосфера. У їхніх сім'ях домінує атмосфера любові, довіри, взаєморозуміння, турботи.

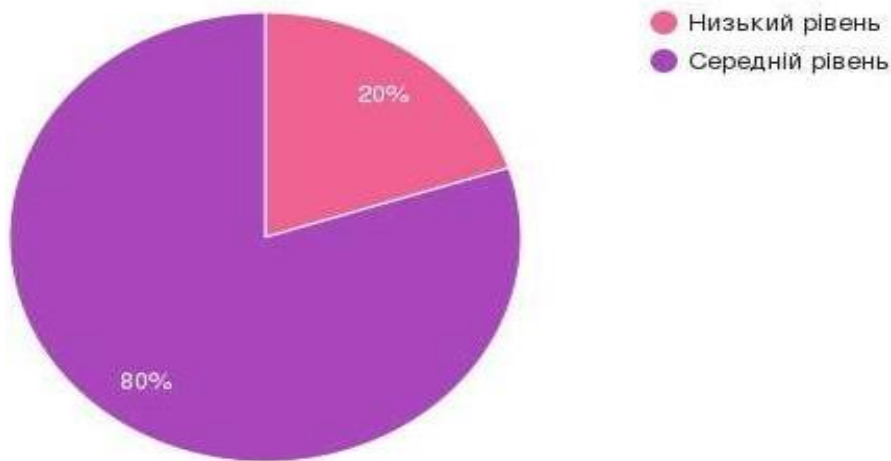
Такі результати психодіагностичного обслідування допомогли виявити психологічні особливості агресивності дітей підліткового віку, які лежать у співвідношенні видів агресії. Провідне місце в агресивному поведінковому патерні посідає вербальна агресія, далі йде фізична. До основних факторів, що сприяють виникненню агресивних тенденцій підлітків на сучасному етапі розвитку суспільства можна пов'язати сімейні конфлікти, напружені стосунки з батьками, вчителями, взаємини з однолітками та, безперечно, засоби масової інформації.

Тест А. Ассінгера для визначення агресивності у стосунках з однолітками. Кількісні показники результатів методики наведено на рисунках 2.5 та 2.6.

Рис. 2.5 Кількісні показники дослідження агресивності у стосунках з однолітками (показники хлопців)

Рис. 2.6 Кількісні показники визначення агресивності у стосунках з однолітками (показники дівчат)

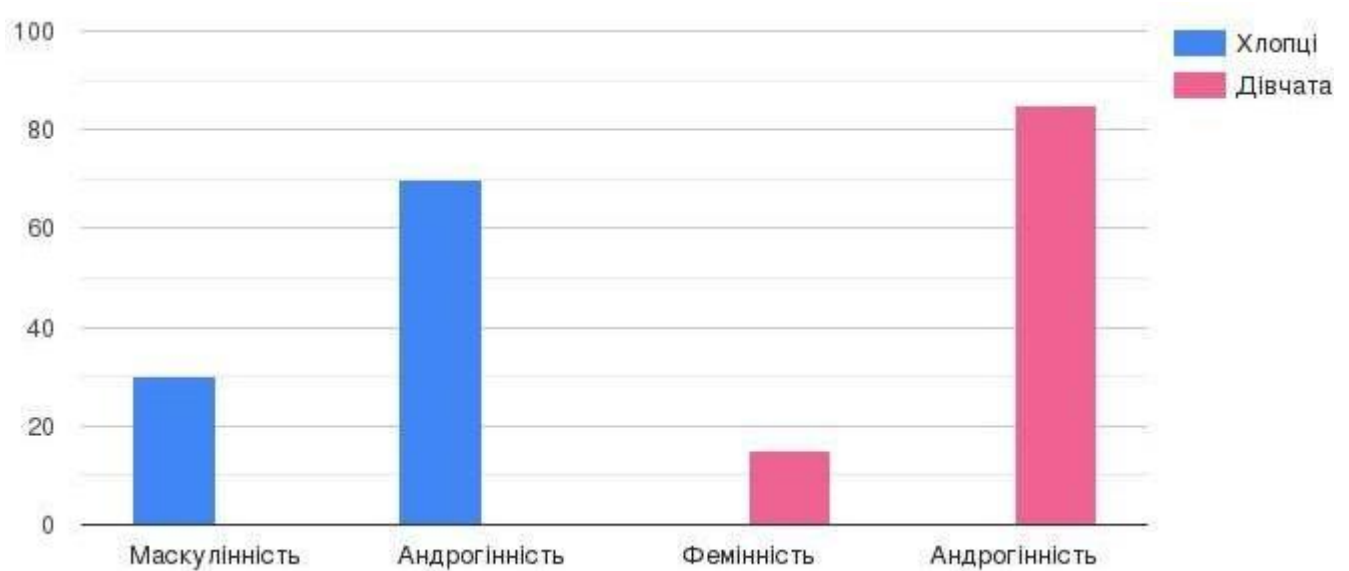

За даною методикою діагностувались три рівні агресивності у стосунках: низький, середній та високий. Показники рис. 2.5 та 2.6 засвідчують, що ні в кого з респондентів не виявилось високого рівня, натомість у представників чоловічої статі 85% опитуваних мають середній рівень агресивності у стосунках та 15% – низький. У дівчат: 80% респонденток мають середній рівень та 20% низький рівень агресивності у стосунках. Ми можемо побачити, що показники за даною методикою не мають істотної різниці в представників обох груп. Фіксуємо 85 % юнаків і 80% дівчат, що мають прояв середнього рівня агресивності у стосунках.

За результатами використання першої методики (Маскулінність-фемінність), було виявлено, що андрогінність найбільш виражена і у дівчат, і у хлопців, натомість фемінність була виявлена у деяких респондентів чоловічої статі, але в дуже незначній мірі, тому це не вплинуло на результати нашого дослідження. Серед дівчат – у 15% респондентів було виявлено фемінність, інші 85% виявилися андрогінними, відсоток маскулінності так, як і у хлопців - відсоток фемінності був занадто малим, тому він не брався нами до уваги. Відсоток маскулінних хлопців, за нашими даними склав 30%, це більше, ніж відсоток фемінних дівчат, андрогінність серед хлопців – відповідно 70%. Кількісні показники результатів використання цієї методики наведено на рисунку 7.

Рис. 2.7 Кількісні показники дослідження маскулінності-фемінності

Андрогінність – це наявність у людини ознак і чоловіка, і жінки, це може бути не у рівній мірі. Психологічна андрогінність проявляється у поведінці, її можна виявити у високих показниках у шкалах фемінності і маскулінності, також є іміджеві андрогінність, яка проявляється у зовнішньому вигляді поєднанням чоловічих і жіночих рис. За даними з наукових джерел, андрогінні індивіди можуть почувати себе впевненіше і як незалежні й енергійні, і як сердечні, годувальники і лагідні, залежно від ситуації, і, отже, є гнучкішими щодо різних ситуацій [2].

Андрогінність є швидше психосоціальною характеристикою, ніж фізіологічною та анатомічною, тому, на нашу думку, андрогінність може виступати гендерною особливістю підлітків, так як вона не збігається з біологічною статтю і може бути виражена у різних відсоткових відношеннях маскулінності та фемінності у дівчат і хлопців.

Дані показують, що проведений комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків групи ризику, виявився

ефективним. Порівняльні результати емпіричного дослідження видів агресії та ворожості за методикою «Опитувач Басса-Дарки» та за тестом «Рівень агресивності дитини» експериментальної та контрольної груп на констатуючому та контрольному етапах експериментального дослідження представлені в таблиці 2.3.

Порівняльні результати діагностики видів агресії та ворожості підлітків експериментальної та контрольної груп на констатуючому та контрольному етапах дослідження (у %)

Таблиця 2.3

Види агресії та ворожості	Експериментальна група		Контрольна група	
	Констат.	Контрол.	Констат.	Контрол.
Фізична агресія	33,3	8,3	8,3	8,3
Вербальна агресія	25	16,6	33,3	41,6
Непряма агресія	16,6	8,3	0	8,3
Негативізм	0	0	0	16,6
Роздратування	8,3	0	25	33,3
Підозрілість	8,3	8,3	8,3	8,3
Образа	50	16,6	0	25
Почуття провини	0	16,6	8,3	8,3

За результатами повторної методики можна зробити висновок, що в експериментальній групі один підліток має фізичну агресію, що складає 8,3% від загальної кількості підлітків експериментальної групи; два підлітки мають вербальну агресію – 16,6%; непряма агресія перебуває в одного підлітка – 8,3%; роздратування ні в кого з підлітків не виявлено; підозрілість одного підлітка – 8,3%; образа присутня у двох підлітків – це 16,6% випробуваних від загальної кількості підлітків експериментальної групи; почуття провини у двох підлітків – це 16,6%. Дані результати свідчать, що випробувані стали менш агресивними, жорстокими та

грубими, а деякі з них стали відчувати почуття провини, що також не маловажний показник.

У контрольній групі дані показують, що в одного підлітка залишилася фізична агресія – 8,3% від загальної кількості підлітків контрольної групи; п'ять підлітків мають вербальну агресію – 41,6%; роздратування у чотирьох підлітків – 33,3%; підозрілість в одного підлітка – 8,3%; почуття провини є у одного підлітка – 8,3 %; непряма агресія в одного підлітка - 8,3%, негативізм присутній у двох підлітків – 16,6%; образа у трьох підлітків є – 25%. Таким чином, фізична агресія є у двох підлітків з-поміж усіх піддослідних і становить 8,3%, вербальна агресія є у семи підлітків – 29,1%, непряма агресія у двох підлітків – 8,3%, негативізм є у двох підлітків, що становить 8,3%, роздратування у чотирьох підлітків – 16,6%, підозрілість у двох підлітків – це 8,3% піддослідних, образа є у п'ятьох підлітків – 20,8%, почуття провини у трьох підлітків – 12,5%. Дані контрольного етапу дослідження показують, що агресивність залишилася у 45,8% піддослідних і ворожість залишилася у 29,1% випробуваних від загальної кількості підлітків обох груп. Це говорить про те, що проведений комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків показав свою ефективність, але все ж залишилися підлітки, з якими потрібно додаткові заняття.

2.3 Практичні рекомендації щодо зниження агресивної поведінки підлітків

Знання факторів, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки у підлітків, дозволяє розробити комплекс методів, спрямованих на її профілактику, а також формування навичок емоційної саморегуляції та ефективного спілкування.

Психологічна корекція агресивної поведінки підлітків повинна мати комплексний, систематичний характер. Розробляючи програму психокорекції, варто насамперед враховувати основні вікові особливості прояву агресії, зокрема, такі, як відсутність контролю над своїми емоціями, притаманний їм високий рівень особистісної тривожності.

На основі отриманих нами результатів у ході дослідження із використанням методик для діагностики особливостей прояву ворожості підлітків («Опитувальник А.Басса та А.Дарки»); тест «Кінетичний малюнок сім'ї»; для визначення агресивності у стосунках з однолітками («Тест А.Ассінгера»); визначення маскулітності та фемінності («Маскулітність-фемінність» С.Бем); розробка тематичного плану комплексу занять спрямованого на корекцію агресивної поведінки підлітків, ми пропонуємо певні рекомендації для подолання агресивності підлітків саме батькам, оскільки вони є у зоні найбільшого впливу на свою дитину. Водночас наявні й певні рекомендації учителям.

Різниця між корекційною роботою та практичними рекомендаціями полягає у тому, що корекційна робота спрямована на виявлення та усунення індивідуальних і соціальних причин, котрі викликають агресивну поведінку та навчає як протидіяти цим причинам. Практичні рекомендації спрямованні на випередження рецидивів небажаної поведінки та закріплення знань щодо контролювання своєї поведінки.

Основними чинниками агресивності є:

- низька самооцінка;
- підвищена емоційна напруга;
- особливості виховання;
- вплив однолітків та субкультур;
- вплив ЗМІ;
- низький рівень комунікативних навиків.

Агресивна поведінка молоді виступає способом задовольнити свої потреби, досягти бажаної мети та самоствердженням. Основними видами агресії є: вербальна, фізична, пряма, непряма, інструментальна, ворожа та аутоагресія. Практичні рекомендації спрямовані на розвиток особистості, управління емоціями, отримання інформація про вирішення проблемних ситуацій.

Потрібно завжди враховувати інтереси підлітка та давати йому самостійно вирішувати питання й проявляти ініціативу. Так як родина – це перший приклад, який безпосередньо бачить підліток, потрібно знизити рівень агресії всередині неї, проаналізувавши стосунки зі своїм партнером і з'ясувавши можливі причини її прояву. Підліткам необхідно займатися спортом, тому що це направляє їхню енергію у потрібне русло. Батьки повинні бути насамперед бути наставником для своєї дитини, який вислухає та допоможе у будь-яких запитаннях. Підліткам важливо відчувати свою унікальність та схвалення, тому ми радимо частіше хвалити їх, щоб вони мали впевненість у собі. Необхідно з повагою ставитися до вибору своєї дитини, навіть якщо він не дуже подобається батькам.

Для подолання агресивності у підлітковому віці вчителям рекомендуємо використовувати в роботі з учнями такі техніки для управління емоціями:

1) техніка «Щоденник емоцій». Використовуйте щоденник для запису емоцій, почуттів. Коли відчуваєте гнів, образу, біль, то розпишіть детально усі відчуття. Опишіть ситуацію, причину такого стану та метод боротьби із негативними емоціями. Ця техніка допоможе контролювати та керувати власними емоціями.

2) техніка «Дихання». Регулярне дихання є гарним засобом заспокоїтися, розслабитися. Техніка не потребує багато часу. Необхідно почати з повільного, глибокого вдиху носом, притягнувши його глибоко у живіт на декілька секунд. Після чого варто видихнути через рот та

повторити знову десять разів. Техніку варто робити декілька разів на день під час відчуття стресу, гніву. Вона допоможе зберегти спокій.

3) техніка «Поступове розслаблення». Необхідно стиснути усе тіло стоячи, а потім свідомо розслабитися. Техніку зручно використовувати на роботі, вдома, на прогулянці, тобто у будь-якій момент. Вона допоможе зняти напругу та звільнитися від негативних емоцій.

4) техніка «Сердитий» журнал». Робота з «Сердитим журналом» виконується в зошиті. Людина має згадати ситуації, в яких вона проявляла агресивну поведінку та проаналізувати за пунктами:

1. описати ситуацію;
2. оцінити свою агресію;
3. оцінити думки (про що думав у цей момент);
4. що розказував;
5. визначити ціль;

6. з'ясувати наслідки (в даний момент та в майбутньому). Техніка допоможе свідомо оцінити власну поведінку, цілі та наслідки.

5) Техніка «Лист протеста». Завдання полягає у написанні листа протесту, детально описуючи образливу, обурюючу ситуацію. Необхідно написати лист так, аби опонент прислухався до ваших інтересів. Техніка допомагає навчитися відстоювати свої інтереси у спокійній формі.

6) Музична терапія. Музична терапія допоможе зменшити агресію. Це може бути прослуховування улюбленого твору, чи спів або гра на інструментах у групі з фахівцем. Якщо у певний період виникає агресія, то варто увімкнути улюблений музичний твір. Якщо певні дії приводять до агресії, то перед початком варто прослухати музичний твір, це зменшить вірогідність запалу агресії.

Використання арт-терапевтичних технік, таких як танці, драма, малювання допоможуть зрозуміти та оцінити власну небажану поведінку,

навчитися регулювати власні емоції та допоможе звільнитися від негативних почуттів.

Фізична активність допомагає зменшити збудження та агресію, поліпшити емоційний та фізичний стан. Також це можливість для спілкування. Певні види тренувань допоможуть виплеснути агресію.

Важливо, що при постійному відчутті гніву, агресії, образи та розумінні, що не зможете контролювати свою поведінку, необхідно звернутися за допомогою до фахівця.

Запропоновані рекомендації роблять відносний акцент на регулюванні надмірного гніву, вивчення власних емоцій та стратегій вирішення проблем при проявах небажаної поведінки.

Запропоновані рекомендації допоможуть знизити рівень агресивності, розвивати комунікативні навички, навчитися шукати варіанти для розуміння власних потреб, навчитися усвідомлювати, контролювати та регулювати власні емоції, знаходити конструктивні варіанти вирішення конфліктів у життєвому процесі.

Позбутися агресії можна. Найприйнятнішими способами є конструктивні шляхи. Перш за все, потрібно усвідомлювати те, що, проявляючи агресію, ви не вирішите свої проблеми, а швидше за все, навіть збільшите їх.

Замість негативних емоцій, що народжують агресивну реакцію, обміркуйте, що ви можете зробити в даному випадку для самореалізації. Будуйте плани, визначайте пріоритети і досягайте поставлених цілей.

Намагайтеся вести активний спосіб життя. Спорт, праця, танці і будь-які інші фізичні навантаження допомагають у подоланні негативних емоцій. Улюблені заняття, захоплення знімають стрес і агресію, викликаючи позитивні емоції і позитивний настрій.

Важливий крок у тому, щоб стати спокійніше і позбутися агресії - самовдосконалення. Людина повинна переосмислювати себе, своє

ставлення до світу і до людей, свої вчинки і очищати свідомість від негативу. Для розвитку духовності можна читати відповідну літературу, відвідувати йогу або ушу тощо.

І, нарешті, не забувайте, що вам завжди може прийти на допомогу психолог.

Напевно, багато хто з нас знає, що спалахи гніву - це проста захисна реакція нашого організму. Таким чином наш організм позбавляється від негативних емоцій і переживань, що переповнюють нас.

Всі ми люди, і нам властиво злитися. Агресивність закладена в нас самою природою і, щоразу пригнічуючи її, ми направляємо свою ж силу проти себе. Накопичена енергія гніву і злості руйнує нас зсередини, викликаючи хвороби, втому і депресію. Так яким чином можливо позбутися від злості, звільнитися від накопичених образ і негативних емоцій? Невже потрібно давати волю своєму гніву? Адже саме від таких спалахів агресії можуть страждати самі близькі й дорогі тобі люди. Деякі самотійно намагаються позбутися обурення, та так стараються, що ще глибше занурюються в нього. Здавалося б, парадокс: все зрозуміло, так не можна, без злості буде краще і легше, але чим більше ви промовляєте про себе формулу «заспокойся», тим сильніше буває злість [11].

Щоб заспокоїтися і адекватно відреагувати на якусь критичну ситуацію, психологи радять порахувати до десяти. Думаю, що багато хто чув про такий метод. Але! Комуś цей спосіб допомагає, а от комуś - з точністю до навпаки. Поступово наближаючись до «десяти», такі люди просто «зриваються з ланцюга», кажучи потім, що до початку рахунку вони були набагато спокійніше. Успіх реакції на проблему залежить від якнайшвидшого викиду негативних емоцій. Чим швидше, тим краще. А ми часто себе стримуємо, заганяємо вглиб образу і злість. Але через час ці емоції з новою силою просяться назовні. Саме тому ми і вимотуємося і фізично, і психологічно. Але це зовсім не означає, що треба зриватися,

мстити і знищувати кривдників. Ні в якому разі. Злість потрібно вміти випускати альтернативними і нешкідливими способами. Ось ще кілька способів позбавлення від негативних емоцій гніву, роздратованості, агресії.

1. Дайте волю своїм почуттям! Дуже важливо дозволяти собі злитися і відчувати гнів. Ви ж не забороняєте собі сміятися? А радість - це така ж емоція, як і гнів, тільки без ваших внутрішніх обмежень. Отже, візьміть подушку і почніть лупити її - так ви всю злість виплеснете і відчуєте, що вам стало набагато легше, немов ви скинули важкий вантаж. Якщо цей метод не особливо вам підходить, то напишіть листа ненависті і злості. Пишіть на папері, з силою натискаючи на олівець або ручку, вкладайте в кожне слово всю свою ненависть і гнів. Після написання обов'язково спаліть лист. Є ще одна альтернатива цьому методу - закрийтеся в машині і покричіть на все горло або підіть туди, де найменше людей (ліс, дача тощо), і прокричіть так, як вам захочеться!

2. Не доводьте себе до межі, коли на вас кричать або критикують! Кращий спосіб впоратися з гнівом - це заявити про це тому, хто вас розізлив. Просто скажіть: «Ти знаєш, мені не подобається, коли ти так говориш зі мною...», або «Я розсерджена на тебе, тому що...». Звичайно, далеко не завжди виправдано висловлювати все в обличчя. Можна звернутися до кривдника через дзеркало. Програйте ситуацію, яка вас вивела з себе, і, представивши в дзеркалі того, хто вас образив, висловіть все, що ви про нього думаєте. Після того, як ваша злість вичерпається, постарайтеся його щиро зрозуміти і пробачити. Прощення допоможе вам повністю звільнитися від злості та агресії.

3. Навчіться робити паузу! Найпростіший спосіб справитися з собою - це зробити глибокий вдих і порахувати до десяти. Цей метод вже згадувався вище. Якщо є можливість, прогуляйтеся, адже рух обов'язково допоможе впоратися з адреналіном, що розігрався. Також можна негатив «змийти». Виперіть або помийте посуд. Контакт з водою дасть розрядку.

Коли відчуваєте, що ледь стримуєтеся від того, щоб не наговорити зайвого, подумки наберіть в рот води. Нехай вам у цьому допоможе сюжет з казки про заговорену воду: «Жили-були старий зі старою. Не минало й дня, щоб вони не лаялися. І, хоча обидва втомилися від сварок, зупинитися ніяк не могли. Одного разу зайшла до них у будинок ворожка і подарувала їм відро заговореної води: «Якщо знову на лайку потягне, наберіть повний рот цієї води, і сварка пройде». Тільки вона за двері, як стара почала старого пиляти. А він набрав у рот води і мовчить. Що ж тепер, старій одній повітря стрясати? Для сварки потрібні двоє! Так вони і відвикли від лайки ... ».

4. Позбавтеся від нагромадженого неспокою і внутрішніх блоків! Наступні техніки, запозичені з даоського вчення Шоу-Дао, допоможуть вам. Вправа «Посмішка Будди» дозволить вам легко приходити в стан душевної рівноваги. Заспокойтеся і постарайтеся ні про що не думати. Повністю розслабте м'язи обличчя і уявіть, як вони наливаються тяжкістю та теплом, а потім, втративши пружність, як би «стікають» вниз в приємній знеможі. Зосередьтеся на куточках ваших губ. Уявіть, як губи починають злегка розсуватися в сторони, утворюючи легку посмішку. Не застосовуйте м'язових зусиль. Ви відчуєте, як губи самі розтягуються у ледь вловимий посмішку, а у всьому тілі з'явиться відчуття зародження радості. Намагайтеся виконувати цю вправу щодня, поки стан «усмішки Будди» не стане для вас звичним [2].

Запам'ятайте, при правильному підході, будь-яку агресію можна звести до мінімуму. Головне - знати, як це зробити. Як же ще можна заспокоїтися і тримати себе в руках?

1. Якщо доля піднесла вам неприємний сюрприз, і щось сильно вивело вас із себе, постарайтеся піти від винуватця образи, щоб дати собі можливість заспокоїтися. Іноді для того, щоб заглушити раптовий спалах гніву, достатньо п'яти хвилин тиші і самотності.

2. Якщо тема розмови викликає у вас роздратування, постарайтеся перевести бесіду в інше русло, або ж вдало пожартуйте.

3. Намагайтеся говорити об'єктивно, не переходячи на особистості. Звичайно, це дуже складно зробити, особливо якщо співрозмовник свідомо провокує вас на образи. Будьте вище цього, кинута спересердя фраза може надовго ускладнити відносини і викликати відповідну реакцію. Легше не стане ні людині, ні вам, а нервово збудження не так-то просто заспокоїти.

4. Якщо вас щось образило, постарайтеся порозумітися, але тільки тоді, коли повністю заспокоїтеся.

5. Перевіреними засобами для усунення негативних емоцій є фізичні вправи або музика (включіть улюблену композицію і постарайтеся на час відмовитися від усього).

6. Не перевтомлюйтесь, частіше перемикайтеся на інші заняття. Висипайтесь, більше спілкуйтеся з коханою людиною.

7. Намагайтеся вирішувати серйозні питання, тільки перебуваючи в гарному настрої. Якщо ж ви хворі, знесилені, пригнічені і перебуваєте в стані, близькому до депресії, спробуйте відкласти вирішення важливих проблем.

8. Шукайте приводи для радості. Час від часу змінюйте обстановку, не дозволяючи повсякденній рутині взяти над вами верх. Більше часу приділяйте своїм бажанням і близьким вашому серцю людям [3].

Наступною технікою для подолання агресії у підлітків ми рекомендуємо тапінгтехніку. Суть її в тому, щоб стукати пальцями по певним точкам на тілі. Також на початку виконання ми радимо дати оцінку своїй агресії від одного до десяти. Хід виконання: кінчиками пальців обох рук спочатку потрібно по кілька секунд стукати по середині голови; потім перейти на лобову частку, а саме зона над бровами; далі переходимо на скроні, усі дії виконуємо обома руками з обох сторін одночасно; наступна зона, в якій виконуємо постукування – під очима, на кожній зоні потрібно

виконувати по пару секунд; далі потрібно стукати під носом; з тим посередині підборіддя; потім потрібно перейти на ключиці по всій їх довжині; наступна зона – під пахвами по черзі під одною, а потім під іншою; наступною йде так звана «зона карате», яка розташована на боковій частині долоні, потрібно знайти середину та кілька секунд стукати; останньою зоною є кінчики пальців на обох руках, потрібно по черзі простукати пальці однієї руки, далі іншої. Цю методику потрібно виконувати від трьох разів, поки прояв агресивності не знизиться мінімум у половину.

Також є більш простіша та швидша у виконанні тапінг техніка «Метелик». Там постукування відбувається лише по одній зоні. Для початку потрібно схрестити обидві долоні, взявшись великими пальцями разом; наступний і останній крок - розташувати пальці на ключиці та стукати, поки рівень збудження не спаде. Для того, щоб побачити результат даних вправ та будь-яких інших для подолання різних почуттів, ми рекомендуємо на початку давати оцінку емоції або почуттю, на яке безпосередньо і направлена робота.

Висновки до другого розділу

У другому розділі бакалаврської роботи було описано організаційно - методичні складові проведення емпіричного дослідження методика "Опитувач Басса-Дарки", призначений для діагностики агресивних та ворожих реакцій та методика «Кінетичний малюнок сім'ї», для виявлення рівнів агресивної поведінки було використано тест «Рівень агресивності дитини», методика Сандри Бем «Фемінність-маскулінність», Тест А.Ассінгера для визначення агресивності у стосунках з однолітками.

За результатами тесту «Рівень агресивності дитини» також можемо спостерігати, що високий рівень агресивної поведінки є у десяти підлітків обох груп, що становить 41,6% піддослідних, середній рівень агресивної

поведінки є у дев'яти підлітків – 37,5%, а низький рівень агресивного поведінки у п'яти підлітків – 20,8%.

Дані контрольного етапу дослідження показують, що агресивність залишилася у 45,8% випробуваних і ворожість залишилася у 29,1% випробуваних від загальної кількості підлітків обох груп. Це говорить про те, що проведений комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків «групи ризику» показав свою ефективність, але все ж таки залишилися підлітки, з якими потрібні додаткові заняття.

Збірні результати аналізу «Кінетичного малюнку сім'ї» підлітків із високим рівнем агресивності порівняно з підлітками з помірним рівнем агресивності доводять, що для агресивних підлітків властива несприятлива сімейна атмосфера.

Аналіз результатів проведення констатувального експерименту засвідчує той факт, що за допомогою використання методики Сандри Бем «Фемінність-маскулінність», яка спрямована на визначення гендерної приналежності, було отримано такі результати: процент маскулінності серед опитуваних хлопців склав – 30%; андрогінності серед хлопців – 70%; фемінність серед опитуваних дівчат – 15%; андрогінність – 85%. Показники фемінності серед хлопців та маскулінності серед дівчат несуттєві, але були виявлені.

За результатами методики на визначення агресивності у стосунках з однолітками і дівчата, і хлопці мають майже однакові показники. Ніхто з опитуваних не мав високого рівня прояву агресивності, 80% серед дівчат мають середній рівень, 20% – низький, і 85% серед хлопців середній, та 15% – низький. Такі результати також говорять про те, що стать суттєво не впливає на прояв агресивності у стосунках.

Аналізуючи результати емпіричного дослідження, ми можемо констатувати, що кореляційний зв'язок між гендером та проявом агресії існує, він є двостороннім додатнім та значимий на рівні 0,05 (95%).

За результатами нашої анкети, підлітки обох груп мають схожі зауваження та пропозиції щодо стосунків з батьками та однакові форми прояву агресії майже у всіх респондентів.

Надані нами рекомендації дадуть змогу заспокоїтися, усвідомити, знизити рівень та інтенсивність агресивних проявів у дівчат та хлопців.

ВИСНОВКИ

Питання агресії в сучасному світі, є надзвичайно актуальною, як з точки зору науки, так і з позиції соціальної практики. Виливається ця агресія, в суспільство, як деструктивна і асоціальна. Тому потрібно знайти більш конструктивний спосіб зняття напруги або зменшення отримання цієї самої напруги.

1. Проведено у першому розділі даної роботи аналіз сучасного стану проблеми дозволив дійти висновку, що агресивна поведінка та агресія дуже поширені в наш час. Агресія – це мотивована деструктивна поведінка, яка суперечить нормам співіснування людей, що завдає шкоди об'єктам нападу, що завдає фізичної, моральної шкоди людям або викликає у них психологічний дискомфорт.

2. Дані констатуючого етапу дослідження показали, що агресивність була у 58,2% піддослідних і ворожість була у 33,3% піддослідних від загальної кількості підлітків обох груп. Це разом становить понад 50% піддослідних.

Дані контрольного етапу дослідження показали, що агресивність залишилася у 45,8% випробуваних і ворожість залишилася у 29,1% випробуваних від загальної кількості підлітків обох груп. Це говорить про те, що проведений комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків показав свою ефективність, але все ж залишилися підлітки, з якими потрібні додаткові заняття.

3. Нами було досліджено, що між маскулінністю та фізичною агресією є кореляційний зв'язок, це означає, що маскулінна особистість більше схильна до такого виду прояву агресії. Більшість наших респондентів були андрогенними. Також ми визначили, що стать не впливає на прояв агресивності. За отриманими показниками можна побачити, що хлопці та дівчата в однаковій мірі проявляють агресію, види

її прояву теж є однаковими, лише три шкали мають відмінності. За результатами анкети, ми також побачили, що відповіді і дівчат, і хлопців були схожими, підлітків хвилюють однакові аспекти та вони бачать їх з однакової точки зору на даному етапі життя.

4. При виборі виду корекції враховувалося, що провідною діяльністю у підлітковому віці є спілкування, тому під час роботи з підлітками з агресивною поведінкою перевагу віддали їй груповому варіанту. У процесі групової роботи з урахуванням принципу взаємодії та спільної діяльності знижувався рівень агресивного поведінки підлітків. Вироблено адекватні методи вирішення особистісних проблем, нові методи адекватної поведінки та вираження почуттів, тобто розширювалися діапазони засобів та способів саморегуляції поведінки. З придбанням відчуття приналежності до групи, і навіть ідентифікації себе коїться з іншими підліток отримували можливість встановлення реальних соціальних зв'язків та визначення свого місця у суспільстві.

5. Зміни, що відбулися в ході корекції, показали, що процес корекції агресивної поведінки підлітків здійснювався повною мірою. Показники агресивності зменшувалися. Отже, комплекс занять, спрямований на корекцію агресивної поведінки підлітків виявився ефективним для корекції агресивної поведінки підлітків і може бути рекомендований практичним психологам для використання в роботі з підлітками відповідно до його цілей та призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандура А., Уолтерс У. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва, 2000. 512 с.
2. Белічева С.А. Основи превентивної психології Москва: Просвещение, 1993. 340 с.
3. Івашкін В.С. Психологічне вивчення школярів. Навчальний посібник. Владимир: ВГПІ, 1990. 428 с.
4. Ісаєв Д.Д., Журавльов І.І., Дементьєв В.В., Озерецковський С.Д. Типологічні моделі поведінки підлітків з різними формами адиктивної поведінки. Санкт Петербург, 1997. 270 с.
5. Костюк В.І. Вікова психологія. Москва: Педагогіка, 1988. 324 с.
6. Леонгард К. Акцентуирование личности Київ, 1981. 267 с.
7. Личко А.Є., Попов Ю.В. Деліктна поведінка, алкоголізм і токсикоманія у підлітків. Москва: Наука, 1988. 190 с.
8. Ожегов С.І., Н. Ю. Шведова. Тлумачний словник російської мови. Москва, 1999. 630 с.
9. Райгородский Д.Я. Практична психодіагностика. Методики і тести. Навчальний посібник Самара: Видавничий Дім «БАХРАХ», 1998. 672с.
10. Сафін В.Ф. Психічні відхилення у розвитку дітей і методи їх психокорекції. Уфа: Кітап, 1994. 354 с.
11. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і його корекції. Москва.: Просвещение, 1996. 93с.
12. Зовнішнє середовище і психічний розвиток дитини / Під ред. Р.В. Тонкова-Ямпільської, Є. Шмідт-Тольмер. Москва, 1984. 240 с.
13. Психологія людини від народження до смерті / Під ред. А.А. Реана. Санкт Петербург: прайм - ЕВРОЗНАК, 2002. 196 с.
14. Психологічні особливості підлітка. Вікова та педагогічна психологія / Під ред. А.В. Петровського. Москва, 1979. 275 с.

15. Ананьев Б.Г. Про людину, як об'єкті і суб'єкті виховання. Вибрані психологічні праці Т.2. Москва: Наука, 1980. 366 с.
16. Кулагін Л.Г. Про підлітків, яким важко. Радянська педагогіка 1991. № 6. С. 141-142.
17. Максимова Н.Ю. Причини адиктивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. № 7 1999. С. 19-21.
18. Максименко К. Агресивність підлітків. Психолог. 2003. № 6. С. 10-12.
19. Нове покоління обирає агресію. Психологічна газета. 1996. № 6. С. 34-40.
20. Першаніна Є. Проблема профілактики педагогічної занедбаності підлітків. Радянська педагогіка. 1984. № 5. С. 16-24.
21. Причини адиктивної поведінки підлітків. Практична психологія та соціальна робота. № 7. 1999. С. 19-21.
22. Смирнова Е.О. Психологічні особливості і варіанти дитячої агресивності. Питання психології. 2002. № 1. С. 17-26.
23. Суперечлива реальність соціального середовища і проблема агресії дітей. Шкільний світ. 2006. №9. С.3-5.
24. Теорія дає ключ до розуміння агресії. *Шкільний світ*. 2006. №9. С.6-7.
25. Волков Борис Степанович. Психологія підлітка: [Психологія розвитку]: навч. посібник / Волков Борис Степанович. - М.: Пед. про-во Росії, 2001.
26. Грінберг Дж. Управління стресом. М.; СПб., 2002.
27. Зимелева З.А. Агресивна поведінка молодших школярів та особистість батьків // Психологічна наука й освіта - 2001. - № 4;
28. Ізард К. Психологія емоцій. СПб., 2000.
29. Кириленко Т.С. Пошук гармонії: емоційні переживання та стани особистості (вчинкові-орієнтований підхід). К., 2004.

30. Кириленко Т.С. Емоційне самопізнання особистості: переживання та стани // Психологія у XXI столітті: перспективи розвитку. Матер. VI Костюківських читань: В 3 т. К., 2003. Т. 2.
31. Кириленко Т.С. Психологія спорту. Регуляція психічних станів: Навч. Посібник. К., 2002.
32. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості – К.: «Либідь», 2007. – 156 с.
33. Козырева Е.В. Влияние маскулинности – фемининности на проявление ауто– и гетероагрессии: учебное пособие /Е.В. Козырева. - СПб.: прайм–ЕВРОЗНАК, 2007. – 302 с.
34. Кон І.С. Сексуальна культура XXI віку / І.С. Кон // Педагогіка. 2003. - №4. – С. 3 – 15.
35. Кравчук С.Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К. 2000. - Вип. 3 (10). - С. 87-92.
36. Кукурудза Т. (2014). Причини виникнення підліткової агресії. *Social Work and Education*, № 1, С. 76.
37. Джерело: <http://journals.uran.ua/swe/article/view/67775>.
38. Кулагіна І.Ю. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку людини: навч. посібник / І.Ю. Кулагіна, В.Н. Колюцкий. – М.: ТЦ «Сфера», 2004.
39. Кульчинська О.І. Емоційна та інтелектуальна поведінка. К., 2003.
40. Кутішенко В.П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посібник / В.П. Кутішенко. – К.: ЦНЛ, 2005. – С. 5-14.
41. Лоренц, Конрад. Агресія: (так зване "зло").
42. Конрад; [пер. з нім. Г. Ф. Швейники]. - СПб.: Амфора, 2001. - (Еврика).
43. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. К., 2000.
44. Мейр Р. Проблема тривоги. М., 2001.

45. Основи теорії гендеру [Текст]: навч. посіб. / В.П. Агеєва, Л.С.
46. Кобилянська, М.М. Скорик та ін. – К.: «К.І.С.», 2004. – 536с.
47. Практикум з вікової психології: навч. посібник / під ред. Л.А. Головей.
48. О.Ф. Рибалко. – СПб.: Речь, 2002.
49. Прихожан А.М. Тривожність у дітей та підлітків: психологічна природа та вікова динаміка. М.: МОДdК, 2000. 304 с.
50. Реан А.О. Соціальна педагогічна психологія. СПб: Питер, 2000. 416 с.
51. Регуляторні системи організму людини: Учеб. посібник для вузів / В.А. Дубінін, А.А. Каменський, М. Р. Сапін и др. - М.: Дрофа, 2003, стр.290-296.
52. Саннікова О.П. Феноменологія особистості. Одеса, 2003.
53. Тривога і тривожність / Зіст. І загальна редакція В. М. Астапова. СПб., 2001.
54. Фурманов І.В. Психология детей с нарушениями поведения. К. Детская психология, 2008.- 400 с.
55. Шаграєва О.А. Дитяча психологія: теоретичний і практичний курс: навч. посібник / О.А. Шаграєва. – ВЛАДОС, 2001.
56. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 573 с.
57. Личко А.Е. Подростковая психиатрия / А. Е. Личко. – М.: Медицина, 1985. – 416 с.
58. Ситковская О.Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта: [метод. пособие] / О. Д. Ситковская. – М., 1983. – 70 с.
59. Гурьева В.А. Психопатология подросткового возраста (теоретический, клинический и судебно-психиатрический аспекты) / В.А. Гурьева, В.Я. Семке, В.Я. Гиндикин. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1994. – 310 с.

60. Горбатих В.В. Індивідуальні особливості самовідношення дітей старшого дошкільного віку / В.В. Горбатих // Проблеми сучасної психології – 2011. – Вип. 13. – С. 39–48.

61. Гребенюк М.О. Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки / М. О. Гребенюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2014. – Вип. 71. – С. 362–367.

62. Данилюк А., Конрад Лоренц: концепція вродженої людської агресивності / А. Данилюк // Філософська думка. – 2005. – № 3. – С. 78–102.

63. Камінська О.В. Вплив особливостей самовідношення особистості на успішність її соціалізації / О. В. Камінська // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави: зб. наук. пр. / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 12. – С. 43–51.

64. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки / Т. Карпінська // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4 (42). – С. 104–110.

65. Качмар О. Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі / О. Качмар // Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. – 2017. – Вип. 10. – С. 40–46.

66. Мойсеєва О.Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції / О. Є. Мойсеєва // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 139–148.

67. Стадник Г.А. Психологічні особливості самовідношення майбутніх практичних психологів / Г. А. Стадник // Вісник післядипломної освіти. – 2012. – Вип. 6. – С. 400–406.

68. Психологічний словник / під ред. В. П. Зінченко, Б. Г. Мещерякова. - М., 1996. – 312 с.

69. Левітов Н.Д. Психічний стан агресії / Вопр. Психології. 1972, № 6.
С. 168 – 172.